

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra psychologie

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Devátý věk člověka: narativní analýza autobiografických vyprávění

Martina Bartáková

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Vladimír Chrz, Ph.D.

Praha 2012

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci „Devátý věk člověka: narativní analýza autobiografických vyprávění“ vypracovala samostatně s využitím literatury, kterou cituji a uvádím v seznamu.

V Praze dne.....

.....

Podpis

Děkuji doc.Vladimíru Chrzovi za laskavé vedení mé bakalářské práce, za trpělivost, podporu, ochotu, cenné připomínky a náměty. Taktéž patří mé díky všem participantům výzkumu za jejich spolupráci.

Devátý věk člověka: narativní analýza autobiografických vyprávění

Abstrakt

Práce chce přispět k porozumění fenoménu stáří v kontextu subjektivního prožívání a interpretace životního příběhu samotnými seniory. Zvoleným teoretickým a metodologickým východiskem je hermeneuticko - narativní přístup. Práce se obsahově zaměřuje na identitu a na způsob její konstrukce prostřednictvím životních příběhů. Empirický materiál tvoří tři autobiografická vyprávění sesbíraná metodou narativního rozhovoru. K narativní analýze vyprávění jsou postupně použity tři různé interpretační perspektivy: Životní témata, Hodnoty a přesvědčení a Sebeobrazy. Výsledky analýzy jsou konfrontovány s konceptem „Devátého věku člověka“ od J. M. Eriksonové a E. H. Eriksona.

Klíčová slova: narativní analýza, životní příběh, stáří, identita

The ninth stage of human development: narrative analysis of autobiographical interview

Abstract

The goal of the work is understanding how seniors give meaning to their experience. Theoretical and methodological bases are formed by the hermeneutic-narrative approach. Thesis is concentrated to the identity and a method how is the identity constructed in life stories. The empirical material consists of three autobiographical narratives collected by the method of narrative interview. For narrative analysis of the interview there are three different interpretive perspective used: Live motives, Ideological setting and Imagoes. The results of analysis are confronted with the concept of "The ninth stage of human development" whose authors are J. M. Erikson and E. H. Erikson.

Keywords: narrative analysis, life story, old age, identity

Obsah

1	ÚVOD.....	7
2	TEORETICKÁ VÝCHODISKA.....	9
2.1	Kvalitativní přístup v psychologii.....	9
2.1.1	Zdroje kvalitativního přístupu v psychologii.....	9
2.1.2	Teoretická a metodologická východiska kvalitativního výzkumu	12
2.1.3	Designy kvalitativního výzkumu.....	14
2.1.3.1	Biografický design	15
2.1.4	Analýza kvalitativních dat	16
2.2	Identita v životním příběhu	17
2.2.1	Základní vymezení pojmu identita	18
2.2.2	Eriksonova teorie vývoje identity.....	18
2.2.3	McAdamsův model narativní identity	21
2.3	Specifika stáří.....	24
2.3.1	Základní pojmy.....	24
2.3.2	Vybrané teorie stáří	25
3	EMPIRICKÁ ČÁST	28
3.1	Cíl a výzkumné otázky.....	28
3.2	Metodologická východiska	28
3.2.1	Narativní přístup v psychologii	29
3.2.1.1	Narativní výzkum	29
3.2.1.2	Narativní interpretace	29
3.2.1.3	Narativně orientovaná analýza	30
3.2.1.4	Hermeneuticko-narativní přístup.....	31
3.3	Charakteristika výzkumného postupu	32
3.3.1	Výzkumný soubor.....	32

3.3.2	Charakteristika jednotlivých osob	33
3.3.3	Metodika sběru dat	34
3.3.3.1	Narativní rozhovor	34
3.3.3.2	Kresba čáry života	36
3.3.3.3	Etická dimenze výzkumu	36
3.3.3.4	Zajištění důvěryhodnosti výzkumu	37
3.3.4	Analytické procedury	37
3.3.4.1	Převyprávění příběhu vlastními slovy	37
3.3.4.2	Otevřené kódování	38
3.3.4.3	Analýza a interpretace rozhovorů z perspektivy zvolených kategorií narativní analýzy.....	39
3.4	Analýza a interpretace rozhovorů	41
3.4.1	Životní témata.....	41
3.4.2	Hodnoty a přesvědčení	47
3.4.3	Sebeobrazy	55
3.5	Shrnutí	62
4	CHYBĚJÍCÍ KONCEPT	63
4.1.1	Eriksonův devátý věk	63
5	DISKUZE	66
5.1.1	Konfrontace výzkumných zjištění s konceptem devátého věku	66
5.1.2	Možnosti rozšíření výzkumu	70
6	ZÁVĚR.....	71
7	LITERATURA	72

1 ÚVOD

Stáří je jedno z nejtajuplnějších životních období. Přestože se na první pohled může jevit jako fádání, pouhé nahlédnutí do odborné literatury naznačuje pravý opak. Rozsáhlé spektrum pojetí zdůrazňujících nejrůznější aspekty stáří a stárnutí umocňuje jeho záhadnost, a zároveň znemožňuje formulaci jednotné definice. Ta se mění v závislosti na historickém, kulturním, společenském a individuálním kontextu.

Podobně jako se vyvíjejí odborné definice stáří, prochází v průběhu života proměnou i představy každého z nás. Domníváme se, že na podobě představ o stáří se do určité míry podílejí i naše osobní zkušenosti. Jinak bude starého člověka popisovat desetileté dítě, jinak třicátník, padesátník či osmdesátník. Lišit se pravděpodobně budou i představy některých žen a mužů. Něco jiného bude stáří znamenat pro lékaře, pastora, právníka a nebo tanečnici.

Tato práce se zaměřuje na porozumění životní zkušenosti lidí starších osmdesáti let. Cílem práce je tedy v první řadě porozumění zkušenosti těchto lidí. Následující hlavní výzkumná otázka dále specifikuje cíle práce: *Jaký význam připisují zkoumané osoby své životní zkušenosti sdělované prostřednictvím vyprávění příběhů o životě?* Široká a otevřená formulace nesměřuje k jednoznačné odpovědi, spíše odkazuje ke komplexnosti zkoumaného jevu a zahrnuje další nevyřčené otázky. Implicitně se tedy také ptáme: *Jak tito lidé rozumí své životní zkušenosti? Jaký smysl jí připisují? Jak ji hodnotí a prožívají? Jak definují sami sebe v minulosti, přítomnosti a budoucnosti? Měnily se nějak tyto definice sebe v průběhu času? Lze je začlenit do jednoho životního příběhu? V čem spatřují tito lidé svou jedinečnost, tedy to, čím se liší od ostatních? A o čem naopak soudí, že s ostatními mají společného? Jakým způsobem strukturují příběh, který o svém životě vyprávějí? Je tento příběh koherentní? Které události považují ve svém životě za klíčové? Jak se vypořádávali se ztrátami a s úspěchy?* Tyto a další otázky si položíme ve výzkumné části této práce.

Jako nejvhodnější nástroj vedoucí k porozumění životní zkušenosti zkoumaných osob byl zvolen narativní přístup. Narativní přístup umožňuje uchopit danou problematiku z perspektivy těchto osob. Zaměřuje se na význam, který lidé připisují své zkušenosti. Vychází z předpokladu, že způsob jakým je příběh

konstruován, odkazuje k subjektivnímu porozumění zkušenosti či životu (Chrz, 2004, 2007).

Tato práce chce přispět k porozumění fenoménu stáří v kontextu subjektivního prožívání a interpretace životního příběhu samotnými seniory.

2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Smyslem této práce je porozumět zkušenosti lidí starších osmdesáti let. Pro realizaci tohoto cíle jsme zvolili narativní analýzu autobiografických vyprávění, která je jednou z technik analýzy kvalitativních dat (Švaříček, Šedřová, 2007). Na tomto místě proto považujeme za vhodné, zmínit se o hlavních teoretických a metodologických východiscích kvalitativního přístupu v psychologii, které zároveň využijeme jako pomyslné přemostění do části empirické, věnované narativní metodologii.

Formulací cíle práce a zvolením teoretických a metodologických východisek vedoucím k tomuto cíli, jsme zároveň stanovili i obsahové zaměření empirické části této práce. Tím je identita. Prostor je proto věnován teoriím vývoje identity významným z pohledu zvoleného tématu. Dále se tu zabýváme vybranými teoriemi stáří. Především nás zajímají formy vymezení tohoto termínu, aspekty stáří, na které se autoři existujících teorií zaměřují a vliv stáří na utváření sebeobrazu.

2.1 Kvalitativní přístup v psychologii

Následující kapitola je věnována charakteristice soudobého kvalitativního přístupu. Nejprve jsou na základě odborné literatury pojmenovány hlavní myšlenkové zdroje tohoto přístupu. Poté je pozornost věnována současným teoretickým a metodologickým východiskům kvalitativně pojatého výzkumu. Zmíněny jsou nejvýznamnější designy, neboli plány výzkumu (Švaříček, Šedřová, 2007). Z nich podrobněji rozebíráme biografii, která je zvoleným metodologickým východiskem empirické části této práce. V obecné rovině se dotýkáme některých metod sběru dat a možností následné analýzy.

2.1.1 Zdroje kvalitativního přístupu v psychologii

Tato část je věnována hlavním historickým zdrojům současného kvalitativního výzkumu v psychologii. Níže citovaní autoři se shodují na dvou významných pilířích kvalitativního přístupu, hermeneutice a fenomenologii.

Někteří autoři zabývající se kvalitativním přístupem považují tyto směry, spolu s kritikou pozitivistického a přírodovědného přístupu, za hlavní vývojové momenty kvalitativního výzkumu (Hendl, 1999; Čermák, 1999). Miovský (2005, s.

21) v souvislosti se zdroji kvalitativního přístupu v psychologii hovoří o tzv. „hermeneuticko-fenomenologické myšlenkové tradici na evropském kontinentu“.

Nastíněna je charakteristika zmiňovaných pilířů kvalitativního přístupu, kterou považujeme za stěžejní pro zvolenou metodologii v našem výzkumu.

Hermeneuticko-narativní tradice

Velký psychologický slovník definuje hermeneutiku, která je odvozena od latinského slovesa vysvětlovat (hermeneia) jako „...*synonymum pro vědu, procesy a operace zaměřené na porozumění jevům z hlediska jejich aktérů a významů; též opak přírodovědného vysvětlení jevů*“ (Hartl, Hartlová, 2010, s. 177,178).

Problematikou raných historicko-filosofických zdrojů kvalitativního přístupu se u nás zabýval Miovský(2005), podle nějž se pojem hermeneutika ve smyslu umění interpretace používá již od antiky. Původně byla hermeneutika orientována na výklad a interpretaci Bible, právních norem, později obecně textu, výtvarného umění a hudby (Hartl, Hartlová, 2010; Miovský, 2005). Z historického pohledu existuje hned několik významů pojmu hermeneutika (Hroch, 1997, s. 12):

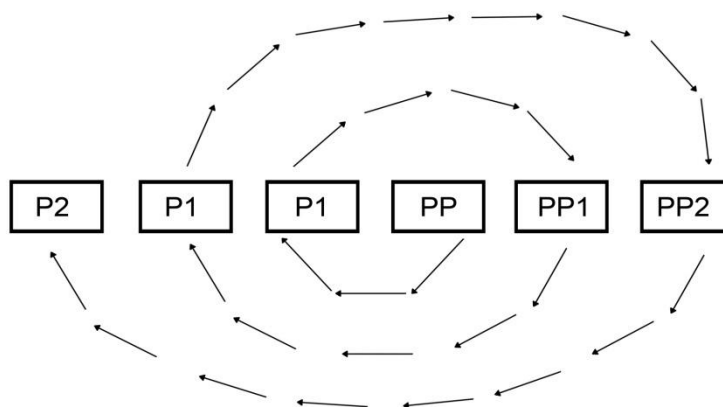
1. umění významové interpretace textů
2. proces, jehož pomocí lze zjistit hledisko, které podmiňuje postoj mluvčího k předmětu rozhovoru
3. nauka o předpokladech a fenomenologii rozumění (chápání)
4. metoda rozumění, tj hermeneutický kruh: od celku k části, od části k celku
5. teorie zdůvodňování procesu rozumění
6. filosofická metoda rozumění lidskému bytí a bytí vůbec jakožto základ veškerého poznání

Základním hermeneutickým interpretačním principem je hermeneutický kruh. K jeho pojetí existují různé přístupy (Čermák, 1999). Jedním z prvních myslitelů, který tento princip již v 18. století postihl, byl italský historik a filosof Giambattista Vico (Hroch, 1997). Hermeneutický kruh předpokládá „...*dialektickou totožnost interpretujícího s interpretovaným, a to na pokladě procesu, v němž opětovně postupujeme od části k celku, od celku k části, abychom mohli najít cestu ke stanovení jednotného smyslu interpretovaného textu*“ (s. 15).

Hendl (1999, s. 29) popisuje hermeneutický kruh jako „...*kruhový pohyb výkladu, který začíná první základní znalostí textu, která tvoří pozadí pro jemnější analýzu jeho jednotlivých částí. Jednotlivé etapy se také označují jako předporozumění a porozumění předmětu. Hermeneutický kruh je cestou přes předporozumění k stále hlubšímu porozumění předmětu. Výsledky analýzy těchto částí pak pomáhají úplněji pochopit zpětně celý text.*“

Obrázek 1: Hermeneutický kruh (Hendl, 1999, s. 29)

PP – předporozumění, PP1 – rozšířené předporozumění, P – porozumění předmětu, P1 rozšířené porozumění předmětu (výzkumnému problému)

Fenomenologická tradice

Za zakladatele fenomenologie jsou považováni především Carl Stumpf a Edmund Husserl (Plháková, 2006). Tito autoři navázali na dílo Franze Brentana, zastávce kontextuálního uvažování a názoru, že lidské prožívání je nedělitelné a proto jej nelze převádět do jiných podob či modalit (Miovský, 2006). Stumpf chápal fenomenologii jako druh introspekce, realizovaný přezkoumáváním nezkreslené vnitřní zkušenosti (Plháková, 2006). Husserl usiloval o vybudování filosofie na nezpochybnitelných základech. K metodologickým principům řadil tzv. fenomenologickou-psychologickou redukci, při níž je důležitá schopnost pozorovatele odhlédnout od své vlastní intencionality a zaujmout postoj „neinteresovaného diváka“ (Plháková, 2006).

Ve velkém psychologickém slovníku je fenomenologie definována jako „...deskriptivní psychologie nebo věda o podstatách, která vychází ze zkušeností a prožitků, z toho, že psychické fenomény, resp. jevy, nejsou vědomím tvořeny, nýbrž bezprostředně dány; tedy přesvědčení, že jazyk nemůže ovlivňovat to, co vidíme; jde o kritiku matematicky pojatého přírodovědeckého přístupu k člověku a světu, která se stala podnětem k novému pojetí antropologie, psychologie, psychoterapie, pedagogiky a dalších společenských disciplín“ (Hartl, Hartlová, 2010, s. 151).

Obvykle se nedoporučuje oddělovat hermeneutickou a fenomenologickou tradici, jež se v kontextu vývoje psychologie vzájemně ovlivňují a prolínají (Miovský, 2006).

2.1.2 Teoretická a metodologická východiska kvalitativního výzkumu

Existuje celá řada příčin obratu ke kvalitativnímu výzkumu (Flick, 2009). Toulmin (cit. dle Flick, 2009) zmiňuje tendence v moderních vědách k návratu k ústní tradici, ke konkrétnímu, k lokálnímu a k časovému kontextu.

Kvalitativní výzkum je považován za doplnění výzkumných strategií, nebo jako vyhraněná výzkumná pozice ve vztahu k jednotné, na přírodovědných základech založené vědě (Hendl, 1999).

Přestože dnes již lze kvalitativní výzkum řadit mezi nepřehlédnutelné součásti akademického diskurzu (Čermák, 2002), jehož svébytnost již badatelé nemusí obhajovat či dokonce bojovat za jeho uznání, přetrvává stále velká terminologická rozmanitost a nejednotnost v definování tohoto přístupu (Švaříček, Šed'ová, 2007). Následující definice jsou uvedeny jako příklady, jejich účelem není podat vyčerpávající a přesnou definici kvalitativního přístupu:

„Kvalitativní přístup je proces zkoumání jevů a problémů v autentickém prostředí s cílem získat komplexní obraz těchto jevů založených na hlubokých datech a specifickém vztahu mezi badatelem a účastníkem výzkumu. Záměrem výzkumníka provádějícího kvalitativní výzkum je za pomoci celé řady postupů a metod rozkrýt a reprezentovat to, jak lidé chápou, prožívají a vytvářejí sociální realitu“ (Švaříček, Šed'ová, 2007, s. 17).

„Kvalitativní výzkum je procesem dotazování směřující k porozumění. Je založený na výrazné metodologické tradici dotazování, explorující sociální problém nebo problém jedince. Výzkumník buduje komplexní, holistický obraz, analyzuje slova i rozsáhlejší verbální i neverbální významové jednotky, zachycuje podrobné názory informantů a provádí studii v přirozených podmínkách“ (Čermák, 2002, s. 11 - 25).

„Kvalitativní přístup využívá principů jedinečnosti, neopakovatelnosti, kontextuálnosti, procesuálnosti a dynamiky. V jeho rámci cíleně pracujeme s reflexivní povahou jakéhokoliv psychologického zkoumání. Pro popis, analýzu a interpretaci nekvantifikovaných či nekvantifikovatelných vlastností zkoumaných psychologických fenoménů naší vnitřní a vnější reality využívá kvalitativních metod“ (Miovský, 2005, s. 24).

„Kvalitativní výzkum je orientován na analýzu konkrétních případů odehrávajících se ve specifickém čase a místě, při čemž vychází z výrazů lidí a aktivit v jejich lokálním kontextu“ (Flick, 2009, s. 21).

Nyní popíšeme některé hlavní zásady kvalitativního výzkumu. Čermák (2002) chápe kvalitativní výzkum jako výzvu přistoupit bez předchozích předpokladů k interpretaci materiálu, tedy dát mu smysl v termínech významů, které jim lidé dávají a zároveň zacházet přirozeně s předmětem výzkumného zájmu, tedy studovat ho v přirozených podmínkách. Hendl (1999) si všímá napětí mezi konsekventní idiografikou, pro kterou je charakteristické soustředění se na daný jedinečný případ a nomotetikou, ve které jde o identifikaci obecnější platnosti vztahů a výpovědí.

Švaříček a Šed'ová (2007, s. 26) zdůrazňují tři hlavní momenty kvalitativního výzkumu: *„výběr tématu, analýzu a interpretaci dat a závěry výzkumu“*. Podstatu výzkumu autoři vidí v široce rozprostřeném sběru dat, bez předem stanovených základních proměnných, hypotéz a znalosti souvisejících konceptů a teorií. Nasbíraná data jsou pak zpracovávána induktivním postupem. Výzkumník pátrá po pravidelnostech, formuluje předběžné závěry a hledá pro ně další oporu v datech. *„Výstupem je formulování nové hypotézy či teorie“* (Smékal, cit. dle Švaříček, Šed'ová, 2007, s. 24). Hypotézy a teorie vzniklé na podkladě kvalitativního přístupu

není možné generalizovat, jsou platné pouze pro daný výzkumný vzorek (Švaříček, Šed'ová, 2007).

Hendl (1999, s. 43 – 45) uvádí následující **zásady kvalitativního výzkumu**:

- **Otevřenost** - ke zkoumaným osobám, ke zkoumané situaci a k použitým metodám.
- **Zahrnutí subjektivity** – kvalitativní výzkum se hlásí k částečné identifikaci se zkoumaným jevem (osobou, prostředím), která umožňuje přístup k subjektivním interpretacím zkoumaných osob
- **Procesuálnost** – sociální procesy i komunikace mají procesuální charakter. Samotný výzkumný akt je tedy také procesem, v jehož průběhu se mění jeho jednotlivé prvky (metody, způsoby interpretace výzkumníka i subjektů, atd.)
- **Reflexivita** – připravenost výzkumníka reagovat na změny podmínek výzkumu, tyto jevy je nutné reflektovat a přizpůsobit se jim i změnou výzkumných metod.
- **Zaměření na případ**
- **Historicita a kontextuálnost** – všechny závěry se musí validizovat pro daný kontext, událostem můžeme porozumět, pouze pokud je situujeme do širšího sociálního a historického kontextu.
- **Problematizace determinovanosti** – kvalitativní výzkum má odhalit, jak lidé aktivně odpovídají na podmínky, nepopisuje pouze uzavřené řetězce chování jako reakce na dané podmínky, vše je v neustálém pohybu
- **Iterativní heuristika** – plán výzkumu je často poznamenán počáteční nejistotou o směrech možného zkoumání, analytický proces začíná obvykle již ve fázi sběru dat, při čemž získané výsledky ovlivňují další sběr dat i plán výzkumu

2.1.3 Designy kvalitativního výzkumu

Design výzkumu znamená „*rámcové uspořádání nebo plán výzkumu*“ (Švaříček, Šed'ová, 2007, s. 83). V sociálních vědách existuje celá řada designů, pro něž se užívá určité ustálené označení, hlásí se k nim určitý okruh autorů a existují metodologické publikace, které je popisují.

Mezi zavedené designy patří například etnografie, biografie, zakotvená teorie, případová studie, akční výzkum, kritický výzkum, kvalitativní evaluace a analýza dokumentů (Švaříček, Šed'ová, 2007; Hendl, 1999). Výše uvedený výčet výzkumných designů si vzhledem k omezenému množství prostudované literatury a nejednotnosti názvů jednotlivých výzkumných strategií, vyskytujících se v odborné literatuře, na kterou upozorňuje například Hendl (1999), neklade nárok na úplnost.

Mnoho výzkumníků dává přednost tzv. pragmatickému designu. To znamená, že si vytváří vlastní výzkumný design, spočívající v autorském kombinování metod sběru dat a analytických technik (Švaříček, Šed'ová, 2007). Čermák (2002) na příkladech konkrétních autorů dokládá, že každá nová verze či autorský přínos kvalitativního výzkumu zmnožuje obecné či společné znaky, jež vymezují tento typ výzkumu.

V tomto textu se budeme věnovat podrobněji pouze biografickému designu, který byl použit pro účely praktické části této práce.

2.1.3.1 Biografický design

Biografický design je doporučován v případech, kdy je účelem zachytit vývoj a komplexnost určitého jevu, který je nepřehledný a nepředpokladatelný (Švaříček, Šed'ová, 2007). Cílem tohoto designu je pochopit část reality z perspektivy určitého jedince. Pozornost je zaměřena na způsob, jakým jedinec vysvětluje sobě a ostatním svou zkušenost. Biografický design je možné charakterizovat jako „*systematické zkoumání vedoucí k rekonstrukci minulého či budoucího života jedince skrze aktuální pohled*“ (Švaříček, Šed'ová, 2007, s. 127)“

Hendl (2005) řadí biografický design k případové studii. Popisuje ho, jako rekonstrukci a interpretaci průběhu života badatelem. Metodou porovnání jednotlivých životních příběhů je následně možné vysvětlit zkoumané fenomény. Biografický přístup se podle autora zaměřuje na (s. 65):

- vnitřní perspektivy jedince
- interakce jedince v sociálním kontextu
- zkušenost jedince v různých rolích v průběhu různých okamžiků života
- je výsledkem spolupráce mezi výzkumníkem a jedincem při analýze

Biografický materiál mohou být například deníky, dopisy, soudní dokumenty, autobiografie, biografie sepsané někým jiným, literární práce, kroniky, konverzace, verbální orální životní historie získané v interview nebo rozhovor nad obrazovým materiálem (Hendl, 2005, s. 66; Čermák, 2002). Lamek (cit. dle Hendl, 2005, s. 66) navrhuje tři způsoby vyhodnocení biografického materiálu: „*vytváření typů, konstrukce nebo exemplifikace*“. Při vytváření typů se uplatňuje metoda komparace kazuistik. Při konstrukci výzkumník používá induktivní logiku. Exemplifikace slouží k ilustraci již existující teorie. V této práci bude interpretován narativní materiál. V souvislosti s tímto typem materiálu Chrz (2009, s. 13 - 26) konstatuje, že „*interpretace by nikdy neměla být pouhou exemplifikací konceptů a teorií*“.

Je možné rozlišit tři typy biografického designu (Švaříček, Šed'ová, 2007). Prvním je realistická biografie, jejímž cílem je vznik nových teorií z empirických dat. Druhým typem je nepozitivistická biografie, která vychází na rozdíl od realistické biografie z deduktivního procesu zkoumání, při němž je nasbíranými daty ověřován již existující koncept. Nás bude nejvíce zajímat třetí typ, kterým je narativní biografie. Výzkumník a účastník výzkumu při ní konstruuji pohled na životní příběh. Ke zpracování biografických dat je používána narativní analýza (viz kap. 3.2.1.3).

2.1.4 Analýza kvalitativních dat

V kvalitativním a v kvantitativním výzkumném plánu je možné s jistými úpravami použít stejné metody sběru dat (Švaříček, Šed'ová, 2007). Oba přístupy se od sebe odlišují až způsobem zpracování těchto dat. Nejčastěji se jedná o rozsáhlé nestrukturované texty, získané různými technikami z různých zdrojů. Přestože se často jedná o velmi zajímavá data, jejich pouhá prezentace nestačí, je nutné provést důkladnou analýzu a interpretaci. Silverman (cit. dle Švaříček, Šed'ová, 2007) rozlišuje realistický a narativní přístup k analýze kvalitativních dat. Realistický přístup vychází z výpovědí respondentů, které jsou považovány za pravdivý popis zkušenosti (Švaříček, Šed'ová, 2007). Výzkumník je vyzýván, aby zajistil kvalitu takto pojatého výzkumu a nepřijímal nekriticky tvrzení respondentů. Pro tento typ přístupu se doporučuje použít triangulační mechanismy a další techniky zajišťující kvalitu výzkumu. Oproti tomu narativní přístup předpokládá existenci více možných pravd o realitě a zaměřuje se na analýzu způsobu, který respondent v rozhovoru použil.

V literatuře je možné nalézt různé názory na doporučovaný postup při analýze kvalitativních dat. Jednu z možných variant postupu, znázorňuje tabulka č. 1 (Švaříček, Šedřová, 2007). Výzkumník zahájí analýzu otevřeným kódováním, kdy je text nejprve rozdělen na významové jednotky, kterým je následně přidělen kód. Kódy jsou pak na základě významové podobnosti sloučeny do kategorií. Výzkumník poté volí jednu z dalších kódovacích technik, např. narativní analýzu. Dalším krokem je vytvoření kostry příběhu, kterým končí primární interpretace a na nějž v rámci psaní výzkumné zprávy navazuje interpretace sekundární.

Tabulka 1: Posloupnost v analýze dat (Švaříček, Šedřová, 2007, s. 247)

Posloupnost kroků	Kódovací techniky	Obecnější analytické strategie	Roviny interpretace
1.	Otevřené kódování	Analytická indukce	Primární interpretace
2.	Technika vyložení karet	Konstantní komparace	
	Kontrastování		
	Tématické kódování		
3.	Analytické techniky zakotvené teorie	Analytické závorkování	
	Narativní analýza		
4.	Tvorba kostry příběhu		Sekundární interpretace
	Psaní výzkumné zprávy		

2.2 Identita v životním příběhu

Použitým empirickým materiálem této práce jsou narativní rozhovory. Zvolenou metodou je narativní analýza, prostřednictvím níž se budeme snažit nalézt odpovědi na výzkumné otázky. Vymezení narativního přístupu je věnována metodologická část této práce, proto se jím na tomto místě nebudeme zabývat. Pro narativní výzkum je charakteristické obsahové zaměření na identitu (Čermák, 2002). Příběh v tomto typu výzkumu hraje zásadní úlohu, neboť slouží jako nástroj její konstrukce i poznávání. Lidé se jeho prostřednictvím definují. Snaží se ho sestavit tak, aby jednotlivé části jejich osobnosti a prožité události tvořily smysluplný a důvěryhodný celek. Svým vyprávěním se pokoušejí dát smysl nejen svému životu, ale i životu druhých. Účelem této kapitoly je teoretické uchopení konceptu identity zakotvené v životním příběhu, který bude východiskem pro empirickou část práce.

2.2.1 Základní vymezení pojmu identita

Dříve než přistoupíme ke konkrétním teoriím identity, budeme se soustředit na vymezení tohoto termínu. V odborné literatuře je „identita“ pojmem frekventovaným a nutno konstatovat také neurčitým. V psychologii tedy existuje řada různých definic a koncepcí identity. Ty se od sebe liší kontextem, ve kterém jsou formulovány, což vede k tomu, že jednotlivá vymezení obvykle zdůrazňují pouze některé aspekty daného pojmu. Jedním z možných způsobů, jak utřídit tyto koncepce je rozdělení navrhané Bačovou (2008) na silné a slabé. Silné koncepce předpokládají stejnost v čase a mezi jedinci tvořícími sociální společenství. V slabých koncepcích je identita pojímána jako měnící se podle času, místa a kontextu.

Jedna z komplexnějších definic popisuje lidskou identitu jako „...*prožívání a uvědomování si sebe samého, své jedinečnosti i odlišnosti od ostatních; soubor rysů, podle nichž je jedinec znám konkrétní skupině; skutečná identita představuje to, co jedinec skutečně je na rozdíl od identity potenciální, která spočívá v neuplatněných vlastnostech*“ (Hartl, Hartlová, 2010). Důraz je kladen na vědomí sebe sama, na podstatné rysy osobnosti, které činí jedince, tím kým je, a na to, čím se odlišuje od ostatních. Toto vymezení považujeme pro naši práci za směrodatné.

Pravděpodobně prvním psychologem, který termín identita použil, byl Sigmund Freud (Bačová, 2008). Autorem prvního teoretického rozpracování identity je psychoanalytik Erik H. Erikson. Identitu podle něj tvoří identifikace z dětství, současné identifikace a základní životní závazky (commitments). Erikson byl zastáncem volnější definice, která poskytuje příležitost pro další obohacování a rozvíjení, neusiloval proto o striktní vymezení pojmu identita (Říčan, 2004) Jeho pojetí bude věnován prostor v následující části.

2.2.2 Eriksonova teorie vývoje identity

Objektem zájmu této práce je životní příběh vyprávěný osobami staršími osmdesáti let. Jejich příběhy nám poskytují příležitost sledovat proces vývoje identity v jednotlivých etapách života. Vývoj identity chápeme jako celoživotně probíhající proces, rozdělený do několika fází, z nichž každá se vyznačuje určitými specifickými nároky a úkoly. Náš předpoklad je inspirován myšlenkami Erika H. Eriksona (1965), který se vývojem identity podrobně zabýval v díle „Childhood and

Society“. Jeho koncepce identity je ovlivněna dvěma základními teoriemi psychoanalýzy, teorií psychosexuálního vývoje a teorií ega (Erikson, 1999).

V kapitole „Eight Ages of Man“ jsou popsány jednotlivé fáze vývoje identity. Každá z těchto fází je charakterizována vývojovým úkolem, který je potřeba v danou dobu vyřešit. Jedná se o konflikt dvou základních vlastností, syntonních a dystonních (Erikson, 1999). Syntonní prvky podněcují růst a expanzi jedince, nabízejí mu cíle, zatímco dystonní ho inhibují. Význam tohoto konfliktu, a z něho pramenící tenze, je nesmírný, neboť je zdrojem růstu, ctnosti a odevzdání. V každém stádiu se tedy vyvíjí psychosociální ctnost, která činí mladého člověka způsobilým ke vstupu do generačního cyklu a dospělého k jeho uzavření.

- 1) Základní důvěra proti základní nedůvěře: za první projev sociální důvěry je považováno to, jak snadno se dítě nechá nakrmit, kvalita jeho spánku a způsob vyprazdňování. Míra důvěry, vytvořená v nejranějším stádiu vývoje závisí především na kvalitě mateřského vztahu. V případě, že je vše v pořádku, prožívá dítě matčinu nepřítomnost bez nadměrné úzkosti. Vnější svět zakouší jako důvěryhodný, dobrý, spolehlivý a na základě toho se svět může stát jeho vnitřní jistotou. Ctností tohoto období je naděje. Dítě bez základní důvěry nemůže přežít, proto má každá žijící osoba základní důvěru ve svět a do jisté míry také naplněnou ctnost naděje.

- 2) Autonomie proti studu a pochybám: zkušenost autonomie plynoucí ze svobodné volby v rozhodování musí být dítěti v období druhého a třetího roku života dobře zprostředkována. Nezbytná je pevná a ujišťující vnější kontrola. Ta chrání dítě před rizikem anarchie jako následku neuvážlivého rozlišování mezi různými možnostmi, jak se v konkrétních situacích zachovat. Bez této kontroly je dítě vystaveno náhodným zkušenostem studu a raných pochybností, plynoucí z potřeby rozlišovat a manipulovat. Naučí se tak být tvrdošíjně a malicherně. Ztráta sebedůvěry se u nich projeví pochybnostmi o svých schopnostech. Ctností tohoto období je vůle.

- 3) Iniciativa proti vině: dítě se v tomto období zdá být více sebou samým. Je aktivovanější a více aktivující. Má mnoho energie, která mu pomáhá zapomínat na neúspěchy a vyvíjet další úsilí k dosažení žádoucího cíle. Jeho iniciativa je nezbytnou podmínkou pro realizaci jakéhokoli činu. Dítě je v tomto stádiu, tedy přibližně v třetím až pátém roce života, nejvíce otevřené učení a napodobování ideálních prototypů. V tomto období se začínají utvářet první podoby odpovědnosti za své činy. Pokud není iniciativa potvrzena jako dobrá, mohou se objevit pocity viny a úzkosti. Ctností tohoto období je cíl.

- 4) Příčinnost proti inferioritě: toto období trvá přibližně od zahájení školní docházky do počátku puberty. Životem dítěte je škola. Její konkrétní forma záleží na kultuře, v které dítě vyrůstá. Obecně lze říci, že funkcí školy je zprostředkovávání systematického poznání. Dítě se v ní naučí dosahovat uznání prostřednictvím dovedností a výroby věcí, naučí se mít radost z dobře odvedené práce. Důležité pro něj je naučit se přizpůsobovat neosobním pravidlům. Rizikem tohoto stádia je pocit nedostatečnosti a méněcennosti. Ctností je kompetence.

- 5) Identita proti konfuzi rolí: toto stádium přichází s počátkem puberty. Jeho cílem je nalezení identity. Důležité je vyrovnání se se svou pohlavní zralostí, nalezení vlastní profesní identity a její propojení s dříve utvořenými rolemi. Dospívajícím hrozí nebezpečí difúze dřívějších, současných a potencionálních budoucích rolí. Ctností je věrnost.

- 6) Intimita proti izolaci: následující stádium začíná v okamžiku, kdy je dospělý jedinec, připraven svou nalezenou identitu spojit s identitou ostatních. Intimitou je myšlena schopnost vstoupit do dlouhodobějších vztahů, tyto vztahy udržovat a to i v situacích, které vyžadují nemalé kompromisy a oběti. Pokud se jedinec až příliš obává ztráty ega a proto se vyhýbá zkušenostem, které volají po určité míře sebeobětování, vystavuje se riziku pocitu izolace, vyhýbání se intimitě, které může vést až k uzavření se do sebe. Strach plynoucí z intimních a zároveň soupeřivých vztahů s druhou osobou, který je pro některé příčinou stažení se do sebe,

může být regulován společnými uspokojivými sexuálními zážitky. Ctností je láska.

- 7) Generativita proti stagnaci: člověk je nejen bytostí učící se, ale i učící. Nejen mladší generace je závislá na generaci starší, ale i naopak. Dospělý jedinec potřebuje, aby ho někdo potřeboval a aby byl tím, koho vychovává, motivován. Generativita spočívá jak ve výchově mladší generace, tak v produktivitě a kreativitě, tedy ve snaze pečovat o členy společnosti. Ctností tohoto období je péče.

- 8) Ego integrita proti zoufalství: pro integritu ega je podstatné, aby se jedinec ve svém životě projevoval jako původce věcí, myšlenek a bytostí. Takový jedinec si je vědom řádu a smyslu svého života. To mu pomáhá překonat strach ze smrti. V opačném případě se strach ze smrti dostavuje. Jedinec pak zakouší zoufalství, které pramení z nedostatku času a s tím související nereálností vyzkoušet jinou cestu k integritě. Erikson (1965) zakončuje popis tohoto stádia myšlenkou o vzájemné propojenosti ego integrity rodičů a základní důvěrou jejich dětí, které se nebudou bát života, pakliže se rodiče nebudou bát smrti. Ctností tohoto stádia je moudrost.

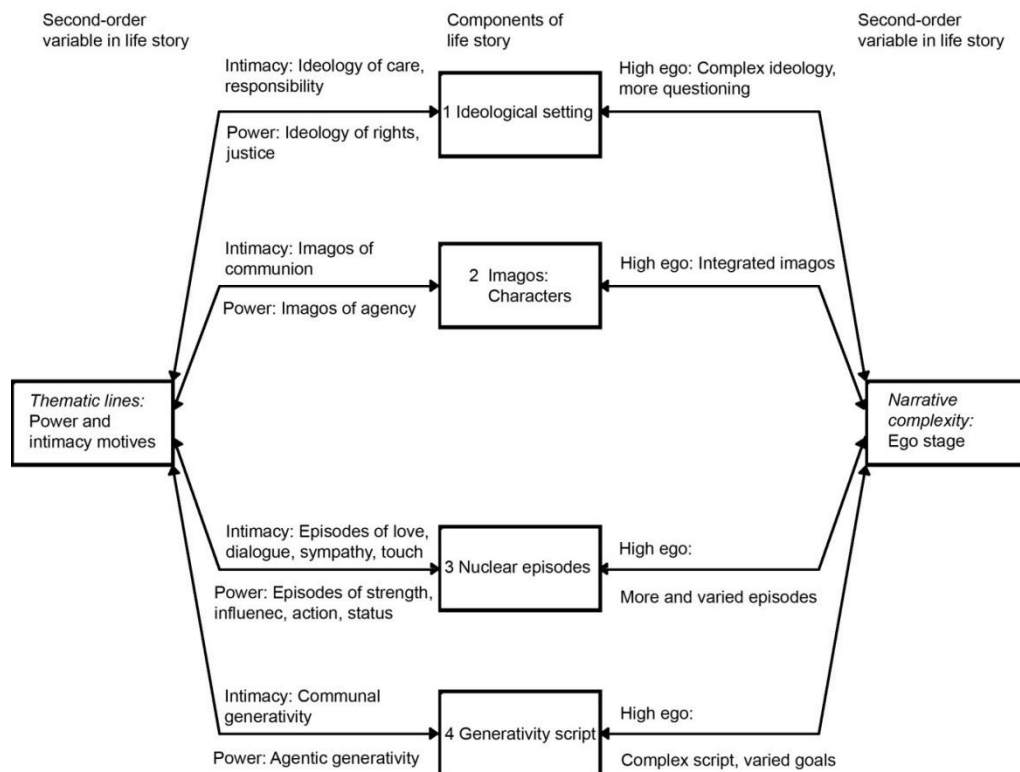
2.2.3 McAdamsův model narativní identity

Narativní identita je identita zakotvená v příběhu, který je vyprávěn o životě. Podle Čermáka (2002) je takovýto příběh identitou člověka a výzkum, který se zaměřuje na tento příběh, je orientován na poznání identity a na způsoby její konstrukce v čase.

Autorem jedné z metod analýzy životního příběhu je americký psycholog Dan. P. McAdams. (1988), který považuje životní příběh za ztvárnění lidské identity. Obrázek č. 2 znázorňuje McAdamsův model identity zakotvené v životním příběhu. Ten je tvořen čtyřmi komponentami: Hodnoty a přesvědčení (Ideological setting), Sebeobrazy (Imagoes: Characters), Klíčové události (Nuclear episodes) a Perspektivy a cíle (Generativity script). Jednotlivé komponenty lze posuzovat z dvou různých hledisek, z nichž první jsou Tématické linie: Moc a Vztahovost

(Thematic lines: Power and Intimacy motives) a druhé Narativní komplexita: Stádia Ega (Narrative complexity: Ego stage).

Obrázek 2: Model identity jako životního příběhu (McAdams, 1988, s. 61)

Hodnoty a přesvědčení (Ideological setting)

McAdams (1988) popisuje tuto komponentu životního příběhu jako systém názorů a idejí, které si jedinec vytváří o sobě, o druhých lidech, o světě a o jeho fungování. Hodnoty a přesvědčení se s ohledem na kontext týkají toho, o čem je vypravěč přesvědčen, že je „reálné, pravdivé a dobré“ (p. 215).

V případech, kdy hodnotový systém jedince selhává a to, o čem byl dříve přesvědčen, že je reálné, pravdivé a dobré, již neposkytuje uspokojivé vysvětlení světa, nastává krize identity (McAdams, 1988). Krize identity může být dvojího druhu. První typ se týká hodnotového systému a zahrnuje především období dospívání a mladé dospělosti. Souvisí s otázkami typu: „V co mám ve svém životě věřit?“ nebo „Jak mohu věřit?“. Druhý typ krize identity se týká chování a je spojen s otázkami „Co mám dělat“ a „Jak to mám dělat?“. Tento typ otázek odkazuje

k touze učinit něco, co přetrvá pro další generace. Zde se autor odvolává na Eriksonovo pojetí generativity.

Sebeobrazy (Imagoes: Characters)

Sebeobrazy jsou zidealizované představy jedince o sobě a zároveň hlavní protagonisté příběhu, který o svém životě vypráví (McAdams, 1988). Sebeobrazy vyjadřují jedinečnost jedince. Zároveň však obsahují i to, co má s ostatními lidmi společné. V závislosti na míře zralosti ega jsou sebeobrazy integrovány v identitě jedince spolu se svým protikladem.

Klíčové události (Nuclear episodes)

Klíčové události jsou významné události v životě vypravěče příběhu, podle kterých je strukturován děj vyprávění (McAdams, 1988). Patří mezi ně rané vzpomínky, pozitivní a negativní události a ústřední scény. Ústřední scény jsou částí životního příběhu, které tvoří celek samy o sobě (Tomkins cit. dle McAdams, 1988).

Perspektivy a cíle (Generativity script)

Čtvrtá komponenta McAdamsova modelu identity jako životního příběhu se na rozdíl od předchozích týká budoucnosti (McAdams, 1988). Konkrétně plánů do budoucnosti, které se v ideálním případě zaměřují na generativitu (Eriksonův termín). McAdams ji ale na rozdíl od Eriksona, který vymezuje identitu jako ústřední téma adolescence a generativitu středního věku, chápe jako součást identity.

Tématické linie: Moc a Vztahovost (Thematic lines: Power and Intimacy motives)

Tématické linie jsou neuvědomovanými motivy, které se týkají obsahu příběhu a ovlivňují jeho podobu (McAdams, 1988). Motivy jsou tím, co ovlivňuje způsoby lidského chování. McAdams je chápe jako konflikt dvou protikladů, který lze úspěšně vyřešit prostřednictvím sjednocení. Těmito protiklady jsou Moc a Vztahovost. Moc je nezávislost jedince na ostatních a jeho schopnost ovládat své okolí. Vztahovost je splnutím jedince s ostatními.

Narativní komplexita: Stádia Ega (Narrative complexity: Ego stage)

Narativní komplexita je vypravěčem zvolený způsob strukturace vyprávění, jeho organizace a kompozice (McAdams, 1988).

2.3 Specifika stáří

2.3.1 Základní pojmy

Skupinou, na níž je upřena pozornost této práce, jsou lidé starší osmdesáti let. Cílem je porozumění jejich životní zkušenosti. Jinými slovy nás zajímá, jaké to je „vidět svět jejich očima“. Dříve než přejdeme ke konkrétním příběhům, nastíníme situaci sledované skupiny lidí z teoretického hlediska. Období charakterizované věkem nad osmdesát let je označováno jako stáří. Co vypovídá o člověku zařazení do této skupiny? K zodpovězení této otázky je vymezen pojem stáří. Jak je definován, jaké periodizace jsou dnes používány, jaké koncepty stáří existují a jak je lze rozdělit.

Stáří (old age) lze definovat jako „*konečnou etapu geneticky vyměřeného trvání života*“ (Hartl, Hartlová, 2010, s. 549). Existuje celá řada periodizací stáří. Navzájem se liší především mírou striktnosti vymezení hranic mezi jednotlivými fázemi. První, kterou zde zmíníme, je „Patnáctiletá periodizace“ dělící stáří na 3 úseky (s. 549):

1. rané, od 60 do 74 let
2. vlastní stáří, od 75 až do 89 let
3. dlouhověkost od 90 let výše

Profesor Baltes (2009) považuje stáří za komplexní jev, dotýkající se tělesných, psychických, sociálních a duchovních aspektů lidského života. Charakteristická je jeho značná plasticita a rozmanitost. Pro přehlednost doporučuje dělit stáří na (s.12):

- rané – třetí období: 60 – 80 let
- pozdní - čtvrté období: 80 a více

Rané stáří je charakterizováno aktivním, nezávislým životem. Postupný úpadek v jednotlivých oblastech života nastupuje až v průběhu pozdního stáří. Současné členění stáří souvisí se zlepšováním funkčního stavu seniorů a s narůstající

střední délkou života (Zavázalová a kol., 2001; Holmerová a kol, 2002 cit dle Ondrušová, 2011, s. 17):

- 65 – 74 let: mladí senioři
- 75 – 84 let: staří senioři
- 85 a více let: velmi staří senioři

Seniorem bývá nejčastěji označován člověk starší 60 nebo 65 let (Hartl, Hartlová, 2010). Ondrušová (2011, s. 16) shrnuje charakteristiky současné seniorské populace slovy: „heterogenita, ohroženost a převaha žen“. Přestože je tato populace zdánlivě vnímána jako stejnorodá, jedná se o jednu z nejrozmanitějších skupin lidí ve společnosti.

Některé faktory mohou přispívat k větší ohroženosti této skupiny (Ondrušová, 2011). Ohrožení jsou především v oblasti soběstačnosti, a s tím související schopností vyrovnat se se závislostí na ostatních. Ve stáří je důležitá i schopnost vyrovnat se s odchodem do důchodu, se změnou svých sociálních rolí, své ekonomické situace, se ztrátou partnera, rodičů, přátel a dalších blízkých osob, s osamělostí a se zdravotními komplikacemi. Jedním z nejnáročnějších životních „rozhodnutí“ je odchod do ústavního zařízení.

Nejednotnost definic a členění pojmu stáří naznačuje, že se jedná o velmi různorodou skupinu lidí. Pouze na základě znalosti věku osoby je nemožné anticipovat její charakteristiky. Můžeme si pouze domýšlet podobu úkolů, problémů a radostí, s kterými se potýká „typický senior“. Ale dokud ho nepoznáme osobně, nebudeme vědět nic o tom, jak se s konkrétními situacemi vypořádává, jak žije, o čem přemýšlí, co ho trápí a co ho naopak činí šťastným. A zda vůbec do naší představy „seniora“ zapadá. Narativní analýza autobiografického vyprávění se nám jeví jako ideální nástroj k zodpovězení tohoto typu otázek.

2.3.2 Vybrané teorie stáří

V předchozí části bylo vymezeno stáří. Jedná se o jedno z životních období života člověka. Stejně jako období předcházející, má svá specifika, své světlé a stinné stránky, radosti a starosti, úkoly a výzvy. Proto by bylo značně ochuzující, chápat ho pouze z pohledu několika, na první pohled dominantně působících, aspektů. To pak může vést až ke zkreslenému pojetí stáří jako procesu nevyhnutelně

směřujícím od plného zdraví k totálnímu psychickému rozkladu (Guttman, cit dle Říčan, 2004). Takto zjednodušující chápání devaluje lidskou hodnotu, oslabuje naději, ospravedlňuje předsudky a nerovné zacházení. Abychom minimalizovali riziko opomenutí některých důležitých charakteristik, zaměříme se nyní na existující teorie týkající se stáří. Jaký je zájem o tuto problematiku? Z kterých úhlů pohledu je stáří zkoumáno? Které aspekty jednotlivé teorie zdůrazňují? Ovlivňuje stáří sebeobraz člověka?

Tavel (2009) konstatuje, že v Čechách a na Slovensku je nedostatek literatury o problematice stáří a stárnutí a s tím i související nízká frekvence přednášek věnujících se tomuto tématu na odborných sympóziích. V zahraničí je podle něj situace mnohem lepší. Ondrušová (2011) upozorňuje na současný demografický trend stále se zvyšujícího počtu lidí nacházejících se v „seniorské“ etapě života. V souvislosti s tím pozoruje postupně vzrůstající zájem odborníků především o témata kvality života a jeho smyslu ve stáří.

Tavel (2009, s. 19 – 40): člení existující teorie stáří do osmi skupin:

- 1) Teorie stárnutí zdůrazňující biologický aspekt
- 2) Kvalitativní modely stárnutí
- 3) Teorie růstu
- 4) Kognitivní teorie
- 5) Teorie kontinuity
- 6) Kulturně- antropologické teorie
- 7) Interakční model dlouhověkosti a pocitu spokojenosti ve stáří
- 8) Teorie úspěšného stárnutí

Jednotlivé teorie přísluší do dané skupiny svou zaměřeností na určitý aspekt stáří. Kvalitativní modely jsou zajímavé z hlediska cíle této práce. Zaměřují se na životní úkoly typické pro jednotlivá období a změny struktur způsobené jejich úspěšným či neúspěšným zvládnutím (Tavel, 2009). Příkladem tohoto modelu je Eriksonův přístup (viz kap. 2.2.2). Dále Havighurstova teorie vývojových úloh popisující jednotlivé situace, s kterými se jedinec v daném období musí vypořádat. K etapě života po 60. roce jsou řazeny následující úlohy (Bellack, Edlund, 1992, cit. dle Tavel, 2009, s. 23):

- přizpůsobení se úbytku síly a zdraví
- přizpůsobení se důchodu a redukování příjmu
- přizpůsobení se smrti partnera
- přijetí a zařazení se do věkově přiměřené skupiny
- přijetí a pružné přizpůsobení se nové sociální roli
- příprava na smrt

S Eriksonovým pojetím souvisí teorie řazené k modelům růstu. Tyto teorie zdůrazňují růstový potenciál, moudrost a psychickou integritu ve stáří (Tavel, 2009). Průkopníkem této myšlenky je C.G.Jung. Zvolená východiska této práce korespondují s východisky kognitivních teorií a teorií dobrého stárnutí, které předpokládají, že pro podobu chování a prožívání člověka je určující subjektivní percepce a interpretace konkrétní situace a orientují se na identifikaci faktorů přispívajícím k plnohodnotně prožitému stáří.

Na sebeobraz stárnoucího člověka má značný vliv stereotypní vnímání starých lidí (Stuart-Hamilton, 1999). Autor tvrdí, že být „starý“ znamená v západní společnosti být „méněcenný“. Někteří stárnoucí lidé si snižují sebehodnocení vlastními stereotypy, které si v průběhu života o stáří vytvořili. Čím kritičtější jsou k druhým, tím hůře hodnotí sami sebe. Na konstrukci sebeobrazu má vliv i odchod do důchodu a ovdovění. S ovdověním se podle autora lépe vyrovnávají muži a ti, kdo úmrtí partnera očekávali. Dalšími faktory ovlivňujícími sebeobraz stárnoucího člověka jsou: finanční situace, úroveň sociální péče, smrt přátel, problémy v rodině a s rodinou, změny intelektu a nemoci. Jedinci, jejichž životní standart ve stáří značně poklesl, se s novou situací vyrovnávají hůře než ti, kdo byli v průběhu života zvyklí na nízkou životní úroveň (Miller, cit. dle Stuart-Hamilton, 1999).

Podle závěrů Ryffové (cit. dle Stuart-Hamilton, 1999) jsou lidé v mladém a ve středním věku optimističtí v hodnocení vlastních perspektiv. Oproti tomu staří lidé od své budoucnosti očekávají pokles.

Jednotné pojetí stáří a stárnutí neexistuje. Jednotlivé definice zdůrazňují různé aspekty. V této kapitole bylo prezentováno Tavlovo (2009) členění existujících teorií stáří. Nejen odborníci, ale i stárnoucí lidé, se liší v tom, jak rozumí stáří. Důležitou roli v procesu utváření významu stáří hrají stereotypy, schopnost vyrovnat se s rizikovými faktory a sebeobrazy.

3 EMPIRICKÁ ČÁST

3.1 Cíl a výzkumné otázky

Cílem výzkumu je porozumění životní zkušenosti lidí starších osmdesáti let. Hlavní výzkumná otázka zní:

Jaký význam připisují zkoumané osoby své životní zkušenosti sdělované prostřednictvím příběhů, které o svém životě vyprávějí?

Výzkumná otázka je specifikována následujícími otázkami:

Jak tuto zkušenost prožívají? Jak tito lidé hodnotí svou minulost, přítomnost a budoucnost? Jak definují sami sebe v minulosti, přítomnosti a budoucnosti? Měnily se nějak tyto definice sebe v průběhu času? Lze je začlenit do jednoho životního příběhu? V čem spatřují tito lidé svou jedinečnost, tedy to, čím se liší od ostatních? A o čem naopak soudí, že s ostatními mají společného? Jak strukturují příběh, který o svém životě vyprávějí? Je tento příběh koherentní? Jaký smysl připisují své zkušenosti? O čem podle nich byl, je a bude jejich život? Které osoby a události považují ve svém životě za významné? Jak se vypořádávaly se ztrátami? A jak s úspěchy? Jak se smiřují se svým údělem a jaký smysl mu dávají?

Formulace množství výzkumných otázek souvisí s komplexností zkoumaného jevu. Smyslem našeho výzkumu není najít vyčerpávající odpověď, ale v kontextu subjektivního prožívání zkoumaných osob lépe porozumět jedné z fází života člověka.

3.2 Metodologická východiska

Teoretickým a metodologickým východiskem této práce je kvalitativní přístup popsáný v teoretické části práce (viz kap. 2.1). Z existujících výzkumných designů tohoto přístupu byl pro účely práce zvolen jako nejvhodnější biografický design. Charakterizovat ho lze jako rekonstrukci minulého či budoucího života jedince prostřednictvím aktuálního pohledu (Švaříček, Šed'ová, 2007). Konkrétně bude použita narativní biografie, při které výzkumník a účastník výzkumu konstruují pohled na životní příběh. Pro zpracování sesbíraných dat je zvolena narativní analýza, proto bude pozornost v této části nejprve věnována narativnímu přístupu v psychologii, z níž tato metoda vychází.

3.2.1 Narativní přístup v psychologii

3.2.1.1 Narativní výzkum

Narativní výzkum, na rozdíl od pozitivistického, předpokládá existenci více pravdivých popisů lidské reality a tedy i více správných způsobů interpretace textu (Čermák, 2002). Narativní přístup obhajuje pluralismus, relativismus a subjektivitu. Výzkumník pracuje s narativním materiálem, který může být přímo objektem jeho výzkumného zájmu, nebo prostředkem ke studiu dalších otázek. Východiskem i cílem narativního výzkumu je příběh. Vyprávění příběhů je pro lidi přirozeným prostředkem, umožňujícím dávat smyslu, koherence a kontinuity prožitým zkušenostem. Příběhy jsou konstruovány. Z pohledu výzkumníka je důležité uvědomit si, že se příběhy v průběhu času do jisté míry modifikují a jejich podoba je ovlivněna kontextem, v kterém jsou vyprávěny. Vypravěč určuje způsob, jakým jsou příběhy vyprávěny, co je do děje explicitně zahrnuto a co naopak zůstává skryto, jak jsou jednotlivé události uspořádány a jaký význam je jim prisuzován.

Výhodou narativního přístupu je eliminace rizika nekritického přejímání tvrzení respondentů, na druhou stranu ale poskytuje pouze omezený okruh informací (Švaříček, Šed'ová, 2007).

3.2.1.2 Narativní interpretace

Terminologické pojetí interpretace není u jednotlivých autorů jednotné. Například Hendl (2005) pojmy analýza a interpretace ztotožňuje. Naopak Švaříček a Šed'ová (2007) tyto pojmy rozlišují, přestože připouštějí, že jednotlivé procesy nelze od sebe striktně oddělit, neboť se během zpracování sesbíraných dat prolínají. Interpretaci pak pokládají za pozadí procesu psaní a analýzy. Rozdělují ji na primární, probíhající současně s analýzou a sekundární, která pak pokračuje společně s dalším psaním. Analýza a interpretace v narativním přístupu spolu velmi úzce souvisí, doplňují a ovlivňují se, představují neustálý pohyb od části k celku a od celku k části (Čermák, 2006).

Na interpretaci je možné nahlížet dvěma základními způsoby (Chrzą, 2009). V prvním případě je za interpretaci pokládáno jakékoliv utváření či přenos významu, v druhém, užším pojetí je interpretací rozuměn přenos z jednoho znakového systému do druhého.

Chrz popisuje interpretaci jako „*explikaci implicitní složky procesů utváření významu*“ (2009, s. 13). Z toho lze odvodit, že při interpretování dat výzkumník neusiluje pouze o prosté porozumění obsahu řečeného, ale pokouší se o jakési „*dopovězení napovězeného*“, „*rozvinutí svinutého*“, „*vyslovení nevysloveného*“ (s. 13). V návaznosti na výše řečené doplňuje autor další část procesu interpretování, kterou je ilustrace již existujících teorií.

Principy interpretace (Čermák, 2006, s. 103,104):

- **Koherence** – interpretace by měla být logicky konzistentní.
- **Úplnost** – interpretace by měla postihovat celek.
- **Pronikání** – měl by být odhalen centrální problém.
- **Důkladnost** – všechny otázky vyvolané textem (příběhem) by měly být zodpovězeny.
- **Přiměřenost** – otázky by měly být vzneseny „textem“, nikoli výzkumníkem.
- **Kontextualita** – text by měl být interpretován v historicko-kulturním kontextu.
- **Souhlas** – interpretace by měla být ve shodě s tím, co vypravěč (autor textu) skutečně sděluje, bez zkomolení; měla by být v souladu s vžitými interpretacemi textu.
- **Nápaditost** – interpretace by měla být vynalézavá a stimulující imaginace.
- **Možnost dalších interpretací**

3.2.1.3 Narativně orientovaná analýza

Při práci s biografickým materiálem bývá používána narativní analýza (Švaříček, Šedřová, 2007). Její postupy lze kombinovat s dalšími analytickými technikami a tím docílit komplexnosti. Hlavní cílem narativní analýzy není popis obsahu vyprávění, ale jeho formy a následná snaha objasnit proč byla použita právě daná forma. Proto je také důležitá reflexe pozice tazatele, pro kterého je vyprávění konstruováno. Vzhledem k předmětu analýzy, kterou je struktura vyprávění, volí výzkumníci často nástroje z disciplín, které se specializují na práci s tímto druhem materiálu. Jsou to například sémiotika, literární teorie nebo lingvistika. Výzkumník si zvolí nástroj své analýzy, např. žánr, metafora, metonymie, archetyp, zápletky. Důležité je široké teoretické povědomí o zvoleném konceptu.

Předmětem narativní analýzy jsou příběhy, které lidé vyprávějí o svých životech a tím dávají výzkumníkovi příležitost porozumět, jakým způsobem

interpretují svět (Čermák, 2006). Výzkumník při analýze zaměřuje pozornost nejen na obsah vyprávění, ale i na jeho formu. Při práci s narativním materiálem musí mít výzkumník na vědomí, že příběh je nestabilní v čase a je závislý na kontextu, v kterém byl vyprávěn. Proto je jako takový spíš než realitou pouze hypotetickým konstruktem. Výzkumník se může zaměřit buď na životní příběh jako celek, tedy na jeho koherenci a kontinuitu, a nebo na strukturu dílčích příběhů, z kterých je utkán.

Výzkumník může zaměřit svou pozornost také na identifikaci opakujících se témat v příbězích (Chrz, 2004). Poté, co vytvoří jejich seznam, může přistoupit k analýze z perspektivy některé kategorie narativní rekonstrukce. Poskytnout definitivní seznam těchto kategorií není možné, protože se stále vyvíjí. Mezi ty tradiční patří „Životní témata“, „Ztvárnění jednání“, „Zápletky a figury“, „Hodnoty a přesvědčení“, „Obrazy sebe a druhých“, „Reflexe a hledisko“ a „Diskurzivní kontext“.

3.2.1.4 Hermeneuticko-narativní přístup

Cílem tohoto výzkumu je porozumět zkušenosti lidí starších osmdesáti let, tedy porozumět tomu, jaké je to být „v kůži“ osmdesátníka. Teoretickým a metodologickým nástrojem vedoucím k tomuto cíli je hermeneuticko-narativní přístup (Čermák, 1999, 2002).

V rámci tohoto přístupu usiluje výzkumník o pochopení životní zkušenosti jedince (Čermák, 2002). Prostředkem i cílem zároveň je příběh daného jedince. Ten je založen na životě, ale není jím bezesbýtku určen. V okamžiku, kdy je příběh vyprávěn, otevírá se v něm prostor pro nové interpretace a to mu poskytuje bohatší význam. Životní příběhy jsou zdrojem cenných informací o zkoumaném jedinci, neboť on je tím, kdo s ohledem na konkrétní situaci a kontext určuje, co bude nakonec v příběhu zahrnuto, co naopak nevyprávěno, jakým způsobem budou události uspořádány do děje a jaký význam jim bude přisuzován. Příběhy jsou tedy interpretacemi života. Lidé se vyprávěním příběhu snaží dát svému životu smysl, podobně jako výzkumník, který se snaží dát smysl textu, který interpretuje. Výzkumník je tak v roli toho, kdo „interpretuje interpretace“, „rekonstruuje konstrukce“ či „převypráví vyprávění“ ztvárněné prostřednictvím příběhů zkoumaných osob (Chrz, 2004, 2007).

3.3 Charakteristika výzkumného postupu

3.3.1 Výzkumný soubor

Soubor dat je tvořen nestrukturovanými rozhovory (přepis viz Příloha č. 1). Sběr těchto dat proběhl na jaře a v létě roku 2011. Samotné rozhovory se uskutečnily buď přímo v bytech zkoumaných osob, nebo u nich na pracovišti, pakliže toto pracoviště splňovalo požadavek na dostatek klidu a času pro uskutečnění interview.

Práce si klade za cíl porozumět zkušenosti lidí starších osmdesáti let. Z toho důvodu byl dalším kritériem výběru věk nad 80 let.

Samotný výběr osob byl závislý na ochotě spolupracovat a na tom zda byla daná osoba oslovena či nikoliv. Dále byla důležitá i schopnost vyprávět, tedy poskytnout předem nestrukturovaný rozhovor a držet se při něm daného tématu bez nutnosti zásadních zásahů výzkumníka do struktury vyprávění. Rozhovory, které v průběhu procesu sbírání dat nesplnily některé ze zmiňovaných kritérií výběru, byly následně z výzkumného vzorku vyřazeny. Pro úplnost doplňujeme, že předpokladem bylo, aby výzkumník předem neznal zkoumané osoby, z důvodu minimalizace rizika, doptávání se na některé události, o kterých by výzkumník věděl, že se staly, ale zkoumaná osoba se o nich ve svém vyprávění nezmínila.

Konečný výzkumný vzorek je tvořen příběhy třech seniorů ve věku od 82 do 89 let. Celková délka rozhovorů je 7 hodin 41 minut. Své vyprávění poskytly dvě ženy a jeden muž, což přibližně odpovídá rozložení podle pohlaví v dané populaci (Český statistický úřad, 2009).

V kvantitativně pojatém výzkumu by daný vzorek osob nebylo možné považovat za reprezentativní. Tato práce ale vychází z metodologických principů a postupů kvalitativního výzkumu, ve kterém se výzkumník mimo jiné vzdává „*představy o nezbytnosti výzkumu u statisticky významné části populace, aby bylo možné formulovat psychologicky spolehlivé závěry*“ (Čermák, 2002).

3.3.2 Charakteristika jednotlivých osob

Za účelem charakteristiky zkoumaného vzorku zde bude uveden popis **situace** zkoumaných osob, **kontext**, ve kterém bylo vyprávění realizováno, respektive pro koho bylo vyprávění konstruováno a **prostředí**, kde se kontakt uskutečnil.

1. Paní A.

- **Situace:** Paní A. bylo v době našeho setkání 89 let. Bydlí sama ve větším městském panelákovém bytě, což vzhledem k dobrému zdraví a životnímu elánu bez problému zvládá. Je nejmladší z osmi dětí svých rodičů, její sourozenci již nežijí. Za život byla dvakrát vdaná. Oba manželé už zemřeli. Má dvě dospělé děti a několik vnoučat a pravnoučat. Je velmi čínorodá, vitální, aktivně pěstuje kulturu a udržuje pravidelný kontakt s členy své početné rodiny. Kromě rodiny a kultury je pro ni důležitá také víra v Boha.
- **Kontext:** Paní A. vyprávěla svůj příběh dceři paní doktorky, u které je pacientkou.
- **Prostředí:** Rozhovor byl po předchozí telefonické domluvě uskutečněn u paní A. doma. Kontakt byl zahájen cca 30 minutovým neformálním seznámením, vysvětlením tématu práce a k jakému účelu bude rozhovor použit. Po získání poučeného souhlasu, byl následující rozhovor nahrán na diktafon. Rozhovor byl jednou přerušen telefonátem dcery. Vyprávění životního příběhu trvalo 1 hodinu a 16 minut.

2. Pan B.

- **Situace:** Panu B. bylo v době rozhovoru 82 let. Bydlí s mladším vnukem a jeho přítelkyní v menším městském panelákovém bytě. Z jeho sedmi sourozenců už žádný nežije. Manželka také zemřela. Má dospělého syna, dva dospělé vnuky a jednoho pravnuka. Pana B. trápí zdravotní potíže, které se negativně projevují na jeho mobilitě. K tomu jsou zdrojem neustálé bolesti. Přestože jsou patrné na pohled, v průběhu kontaktu si na ně neztěžoval, ani je jinak nekomentoval.

Pan B. je samostatný, svérázný, s pozitivním přístupem k životu. Důležitá pro něj vždy byla a je jeho rodina.

- **Kontext:** Pan B. vyprávěl svůj příběh kamarádce svého mladšího vnuka.
- **Prostředí:** Rozhovor byl veden u pana B. doma v kuchyni v průběhu dvou setkání. Samotné vyprávění nebylo ničím rušeno. Po úvodním seznámení, prezentaci tématu práce a získání poučeného souhlasu bylo vyprávění nahráváno na diktafon. Délka získaného materiálu je 5 hodin a 25 minut.

3. Paní C.

- **Situace:** Paní C. bylo v době poskytování vyprávění 82 let. Bydlí sama v panelákovém bytě, kde se cítí osamělá. Chybí jí manžel, který zemřel před 6 lety. Mají spolu dceru, s kterou ale byla paní C. v době rozhovoru rozhádaná, takže kontakt udržovala pouze s vnučkou a vnukem. Má dobrý vztah s mladým párem ze sousedství, který ji pomáhá s nákupy, za což jim na oplátku venčí psa. Důležitá je pro ni její současná práce, ve které je podle svých slov šťastná a pán Bůh, o kterém tvrdí, že ji drží při životě.
- **Kontext:** Paní C. vyprávěla svůj příběh zaměstnankyni školy, ve které jsou obě zaměstnány.
- **Prostředí:** Rozhovor se uskutečnil u paní C. na pracovišti, kde pracuje na vrátnici. Na základě předchozí osobní domluvy byl zvolen čas rozhovoru na dobu, kdy bývá v práci klid. K přerušení došlo pouze jednou, z důvodu telefonátu. Přepis rozhovoru z diktafonu byl mírně ztížen občasným zvýšeným hlukem v pozadí. Před nahráváním rozhovoru byl paní C. vysvětlen účel rozhovoru a získán poučený souhlas. Délka jejího vyprávění je 60 minut.

3.3.3 Metodika sběru dat

3.3.3.1 Narativní rozhovor

Jako metoda sběru dat vhodná pro cíl této práce byl zvolen narativní rozhovor. Ten vychází z předpokladu, že podstatu zkušenosti jedince nelze poznat pouze prostřednictvím standardizovaných souborů otázek (Hendl, 2005). Důraz je

proto kladen na volné vyprávění. To obvykle bývá strukturováno podle určitého schématu, aniž by si toho musel být vypravěč nutně vědom. Autor dále zmiňuje následující univerzální části vyprávění (s. 115):

- abstrakt jako přehled vyprávění
- líčení pro orientaci, o co jde
- komplikace
- vyhodnocení jako ocenění toho, co se stalo
- řešení zápletky
- závěrečné vymezení

Výzkumníková úloha spočívá v podpoře správné výstavby vyprávění, zasahuje pouze v případech, kdy se dotazovaný od ní odchýlí, kdy vyprávění přestává být vyprávěním.

Samotný rozhovor se dělí do čtyř fází (Hendl, 2005, s.116): „*stimulace, vyprávění, kladení otázek pro vyjasnění nejasností, zobecňující otázky*“. Samotná technika předpokládá možnost poznání nejen toho, co bylo přímo řečeno, ale i skutečností, které nebyly explicitně vyřčeny, například z důvodu obrany ega nebo proto, že dané zkušenosti prozatím nebyly integrovány do koherentního systému (László, 2008).

Narativní rozhovor, nebo také interview, lze podle míry strukturace rozdělit do tří základních skupin (Miovský, 2006): nestrukturované interview, semistrukturované interview a strukturované interview. Zvolenou metodou sběru dat pro tuto práci bylo nestrukturované interview, proto se jím budeme dále zabývat. Již zmíněná metoda je charakteristická důrazem na přirozenost konverzace (Miovský, 2006). Výzkumník nemá předem stanovenou strukturu rozhovoru, nepřichází s předem připraveným souborem otázek ani okruhů. Drží se pouze hlavního tématu. Jednotlivé rozhovory z finálního souboru dat nejsou a ani nemůžou být vedeny totožným způsobem. Výzkumník by měl být schopen citlivě přizpůsobovat podobu rozhovoru potřebám vypravěče a aktuální situaci. Doporučováno je prostředí, které zaručí klid na práci. Výzkumník podněcuje vyprávění, nikoliv klasickou konverzační výměnu. Pokud to není nutné, vypravěče nepřerušuje. Cílem je „*získat co nejvíce autentický materiál, u kterého předpokládáme, že způsob, jakým jej vypravěč strukturoval, dělil a časoval jednotlivé části, zdůraznil, či naopak upozadil určité*

pasáže atd., je důležitý a nese v sobě velmi cenné informace o vypravěči samotném, o jeho životě, zkušenostech, prožitcích atd.“ (Miovský, 2006, s. 158).

3.3.3.2 Kresba čáry života

Jako facilitační metoda sběru dat byla použita kresba čáry života (Tyl, 1985). Před zkoumanou osobu byla položena tužka a papír se slovní instrukcí, zda by se pokusila nakreslit čáru svého života. Poté, co tak učinila, byla požádána, aby na této čáře vyznačila dnešní den a den svého narození. Následně byla bez bližší specifikace vyzvána, aby doplnila události, které považuje za významné, a které by na čáře podle jejího soudu neměly chybět. Ve dvou případech ze tří začaly zkoumané osoby namísto zakreslení významných událostí o nich přímo hovořit. Vzhledem k tomu, že účelem setkání nebylo získat kompletní čáru života, nebyly tyto osoby v započatém vyprávění přerušovány a nuceny, aby nejprve dokončily čáru. Hlavní funkcí této čáry byla podpora správné výstavby vyprávění. Výzkumník zasahoval pouze v situacích, kdy vyprávění přestalo být vyprávěním, ale např. pouhým popisem technických náležitostí spalovacího motoru. Zkoumaná osoba byla vyzvána, aby ukázala, kde se právě v tuto chvíli pohybuje na čáře života a tím vrácena do původního scénáře životního příběhu.

3.3.3.3 Etická dimenze výzkumu

V odborné literatuře je popisována řada zásad zajišťujících etický aspekt výzkumu (Švaříček, Šed'ová, 2007). Tato práce se řídí principem důvěrnosti, poučeným souhlasem zkoumaných osob a zpřístupněním závěrů výzkumu. Sesbíraná data byla upravena tak, aby čtenář podle nich nemohl identifikovat jednotlivé účastníky výzkumu. Z toho důvodu byly v sesbíraných rozhovorech změněny vlastní a místní názvy.

Všechny osoby z výzkumného souboru souhlasily s nahráváním rozhovoru na diktafon, pro účely pozdějšího přepisu těchto dat. Před zahájením vyprávění bylo zkoumaným osobám prezentováno téma, účel práce a způsob pozdějšího nakládání s informacemi. Poté byly dotázány, zda pro ně bylo téma a postup výzkumu podáno srozumitelně, byla jim nabídnuta možnost doptat se, co by dále potřebovaly v souvislosti s tím vědět a zda s postupem souhlasí. Poučený souhlas byl zaznamenán na diktafon.

Dále jim byla nabídnuta možnost zpřístupnění hotové práce, což ale všichni odmítli.

3.3.3.4 Zajištění důvěryhodnosti výzkumu

Způsob jakým lidé strukturují svůj životní příběh, je pro nás zdrojem informací o tom, jaký význam dávají své zkušenosti a jak konstruují své porozumění světu a sobě v něm (Chrz, 2004). Kritériem platnosti v hermeneuticko-narativním typu přístupu je „dobrý příběh“. Namísto validity tak budeme usilovat o přesvědčivost a důvěryhodnost našeho zjištění, tedy konkrétně o koherenci, smysluplnost, sdělnost, časovou a prostorovou rozvrženost a dialogičnost (Čermák, 2002).

3.3.4 Analytické procedury

Zpracování sesbíraných dat spočívalo v mnohonásobném pročitání přepsaných rozhovorů doplněném poslechem záznamu z diktafonu, vpisování pracovních poznámek, přeskupování za účelem tvorby osnovy a „dobrého příběhu“ (Čermák, 2002). Samotný postup lze rozdělit podle zaměření na odlišné aspekty analýzy do následujících fází (úrovni interpretace):

I.fáze: Převyprávění příběhu vlastními slovy (viz Příloha č. 2)

II. fáze: Otevřené kódování (viz Příloha č. 3)

III. fáze: Volba vhodných kategorií narativní analýzy (viz kapitola 3.3.4.2)

IV. fáze: Analýza a interpretace rozhovorů z perspektivy zvolených kategorií (viz kapitola 3.4)

3.3.4.1 Převyprávění příběhu vlastními slovy

Účelem první analytické fáze byl hlubší vhled výzkumníka do empirického materiálu. Převyprávění příběhu klade nárok na jeho detailní znalost. Ta se neobejde bez mnohonásobného pročitání a následného pronikání za fakta, která byla bezprostředně dána. Dochází k propojení informací z různých částí příběhu a ke konstrukci nové struktury. Další výhodou této fáze je možnost identifikace desinterpretací, kterých se může výzkumník v průběhu pozdější interpretační fáze dopustit. Každé odchylení od struktury a slovníku použitého v původní verzi příběhu,

může signalizovat výzkumníkovo nepřesné pochopení interpretace života zkoumané osoby.

Výstupem této fáze (úrovně interpretace) bylo vytvoření příběhu s novou strukturou. Téma, které se jevilo jako ústřední a celý text prostupující, je vyjádřeno názvem jednotlivých příběhů. K jeho tvorbě byly použity autentické formulace zkoumaných osob. Těmito názvy jsou:

Příběh paní A.: A všechno se v dobré obrátí

Příběh pana B.: Velký rošťák

Příběh paní C.: Lehaje, vstává se modlím

3.3.4.2 Otevřené kódování

Analýza sesbíraných dat byla zahájena otevřeným kódováním (Švaříček, Šedřová, 2007). Text byl nejprve rozdělen na jednotlivé významové jednotky. Na základě toho, o čem vypovídaly nebo, co reprezentovaly, jim byl následně přidělen kód. V průběhu kódování docházelo k průběžným úpravám těch kódů, které se významově překrývaly. Kódy byly vytvářeny tak, aby odpovídaly zvolené výzkumné otázce. Předpokládáme, že změna výzkumné otázky by byla patrná i na změně výsledného seznamu kódů.

Současně s kódováním vznikala i seznam již existujících kódů. Po jeho dokončení nastala fáze kategorizování těchto kódů. Výsledkem této fáze byl seznam kategorií, vyskytujících se v sesbíraných datech (postup viz Příloha č. 3).

Kategorie identifikované v sesbíraných datech:

A jak to dopadlo	Hodnota: vztah k tradici
Důležité události	Hodnota: zdraví
Důsledky války	Konspekt (= zhuštěný obsah příběhu)
Folklórní vsuvky	Materiální aspekt života (mít z čeho žít)
Hodnota: disciplína / odpovědnost	Názory (postoje), světónázor
Hodnota: kultura	Nedůvěra
Hodnota: rodina	Obětování se

Plány do budoucna	Význam stáří
Potíž	Význam víry
Přenesení odpovědnosti	Závěr vyprávění
Příkoří, provinění druhých	Zhodnocení života
Samota	Změna plánů
Sebedefinice + doložení na příkladu	Ztráty
Spokojenost v zaměstnání	Životní krédo / motto
Štěstí v neštěstí	Životní příběh jako kniha / sága / román
Traumatický zážitek	Životní styl dnes / jaký je můj život dnes
Vysvětlení, popis událostí, postupu	

3.3.4.3 Analýza a interpretace rozhovorů z perspektivy zvolených kategorií narativní analýzy

Výše uvedený seznam kategorií byl východiskem pro další generalizaci. Na jejím počátku stála otázka, z perspektivy jakých pojmů lze dané (při otevřeném kódování identifikované) kategorie analyzovat a ke kterým tradičním kategoriím narativní rekonstrukce odkazují. Ve vyprávěních se objevují kódy souhrnně označené jako „Významné životní události“, „Hodnocení života“, „Potíž“, zhodnocení „Jak to dopadlo“ a „Vysvětlení“ vlastního jednání a záměrů. Pro analýzu těchto témat jsme zvolili interpretační perspektivu „Životní témata“ (viz kap. 3.4.1). Kombinace kategorií „Názory (postoje), světonázor“, „Hodnoty“ a „Potíž“ odkazují ke kategorii „Hodnoty a přesvědčení“ (viz kap. 3.4.2). Vzhledem k charakteru a obsahu rozhovorů byla přidána kategorie „Sebeobrazy“, která je inspirována tradiční kategorií „Obrazy sebe a druhých“ (viz kap. 3.4.3) Nyní se pokusíme o stručnou charakteristiku zvolených kategorií narativní rekonstrukce, resp. interpretačních perspektiv narativní analýzy.

Životní témata

Již zmiňovaný seznam kategorií, vyskytujících se v sesbíraných datech se do značné míry překrývá s kategorií narativní rekonstrukce „Životní témata“, která je vyjádřením zkoumaných osob „oč se v jejich životě jedná“ (Chrz, 2004, 2007). Mc Adams (cit. dle Chrz, 2004). definuje téma jako opakující se vzorec lidských přání a záměrů, tedy to k čemu lidé ve své zkušenosti směřují, kam se ubírají, o co jim stojí za to usilovat, o co jim jde.

Hodnoty a přesvědčení

Kategorie „Životní témata“ v sobě zahrnuje odpovědi respondentů na otázku „oč v životě běží“, tedy o co je v životě dobré usilovat (Chrzą, 2004, 2007). Tyto výpovědi obsahují hodnotící rozměr, vyplývají z osobních přesvědčení, založených na zkušenosti, která by se dala charakterizovat jako jakási životní filosofie, životní krédo či světonázor. Tento světonázor, který zahrnuje hodnoty, přesvědčení, postoje, koncepty a přesvědčení je často konstruován jako vysvětlení jednání, chování či prožívání zkoumané osoby ve vztahu k nějaké životní potíži. Potíž (trouble) je jedním z nejvýznamnějších prvků narativní konstrukce. Potíž je tím, co uvádí děj vyprávění do pohybu, je tím, co ho činí hodným vyprávění. Její příčinou je nerovnováha mezi záměrem, dosažitelností cíle, konkrétní situací, mírou identifikace s rolí a zmatení či neslučitelností více cílů (Bruner, 1990, 1996).

Považujeme za důležité odlišit hodnoty od potřeb. Potřeby jsou zakotveny v osobnosti jako dispozice a často souvisí i s neurofyzilogickými procesy v organismu, zatímco hodnoty mají blíže k cílům, existují vně jedince, jako vlastnosti objektů a vznikají interiorizací ideálů, jež jsou konkretizovány v zásadách a přesvědčeních (Smékal, 2002). Mohou být zdrojem postojů. Rokeach je dělí na instrumentální, které jsou prostředky k dosažení cíle a cílové, které jsou hodnotou samy o sobě (cit. dle Smékal, 2002). Oba typy hodnot se objevují v našem empirickém materiálu, jak bude demonstrováno v analytické části práce.

Autorem hojně citované teorie hodnot, jejichž realizací je možné naplnit smysl života, je vídeňský lékař a psycholog V. E. Frankl. Podle něj je důležité uvědomit si, že hodnoty člověka neženou, nepostrkují, ale spíše táhnou (Frankl, 1994). Člověk má v každé situaci možnost svobodně se rozhodnout, jak se zachová. Neexistuje univerzální hnací síla, která by člověka nutila chovat se určitým způsobem. Rozlišeny jsou tři druhy hodnot: tvořivé, zážitkové a postojové. Tvořivými hodnotami je myšleno vše, co člověk dělá, například umělecké nebo vědecké dílo, zájmová činnost, sport, především ale práce (Tavel, 2007). Pod zážitkové hodnoty patří jakýkoliv skutečný lidský zážitek, který člověka obohacuje či povznáší. Realizací zážitkové hodnoty je samotné prožívání člověka, při čemž nejhodnotnější lidským zážitkem je láska. Ta je nezbytná pro pochopení podstaty jiného člověka, včetně uvědomění si jeho dosud neuskutečněných možností (Frankl, 1994). Prostřednictvím lásky pak může dojít k uschopnění milované osoby tyto možnosti realizovat. Posledním typem hodnot jsou postoje, respektive schopnost trpět. Příležitost k uskutečnění této hodnoty se nám naskýtá v situacích, kdy jsme konfrontováni s vlastní bezmocí ovlivnit

realitu. Účelem je dokázat své utrpení přijmout, najít v něm smysl, třeba smysl obětování se pro někoho.

Sebeobraz

Kategorie sebeobrazu je v narativním přístupu chápána jako konstrukce „pozic“ či „postav“ (Chrz, 2004, 2007). Zkonstruování obrazu sebe znamená rozvrhnout se v prostoru, v čase a ve vztahu k druhým lidem. Prostřednictvím této kategorie je také možné vyjádřit míru přijímání a dávání odpovědnosti. Sebeobraz (imago) je jakousi zjednodušenou a zidealizovanou představou autora o sobě samém, představou, čím se odlišuje od ostatních, co tvoří jeho jedinečnost (McAdams, 1988).

Pocit totožnosti vědomí „Kdo jsem?“ a „Kam patřím?“ tvoří základní prvek sebeobrazu (Smékal, 2002). Tento pocit je jádrem osobní identity. Principům jejího utváření se věnuje E. Erikson v knize „Childhood and Society“ (viz kap. 2.2.2). Podle Eriksona je pro život jedince důležité, aby v období dospělosti v rámci procesu individuace došlo k vytvoření osobní identity (Smékal, 2002). Jinými slovy, aby jedinec získal osobní autonomii, aby se stal sebou samým.

3.4 Analýza a interpretace rozhovorů

3.4.1 Životní témata

Jak už bylo řečeno, kategorie „Životní témata“ obsahuje ať už implicitně či explicitně vyjádřené konstrukty autorů vyprávění očí v jejich životě vlastně běží. V analyzovaných rozhovorech byla identifikována kategorie „Zhodnocení života“ a „A jak to dopadlo“, které se svým obsahem přímo snaží tuto otázku zodpovědět. Ilustrací výpovědi s explicitně vyjádřeným stanoviskem mluvčího očí v jeho životě běží je následující úryvek z rozhovoru s paní A.:

„No a co ještě? No takže mezi dětmi, že jsme byly troje děti vlastně, že jo, matka z prvního manželství, otec svoje děti, který přived a ještě pak jsme se narodily tři, no. Takže dodnes není žádný rozdíl, my se scházíme stále s těma neteřema a furt jsme jedna taková kupa (...) dokonce jedna pani, co máme chalupu, nám řekla, že jsme jak cikáni, že se pořád houfujeme (smích). (...) No pro mě nejdůležitější byla ta moje rodina velká. Moje sestry, bratři ani tak ne, ten jeden umřel, ale moje sestry pro mě byly velice důležité všechny. A teď jsou pro mě důležitý i jejich děti,

ty moje neteře. Že se s nimi stále jako, ať jsou oslavy narozenin nebo něco jiného, všechno se to scházíme.“

Paní A. zdůrazňuje význam velké rodiny. Ta je v jejím případě dána jak počtem sourozenců, kteří pocházeli ze třech různých manželství rodičů, tak „rozlehlostí“ související s pozdějším zakládáním vlastních rodin a tím rozšiřováním „velké rodiny“ o partnery a potomky. To „o co se v životě jedná“ paní A. popisuje jako dobré vztahy v rodině, které dokládá slovy své susedky „houfováním“, tedy pravidelným scházením se při různých příležitostech.

Životní téma je také tím, „co člověk v životě chce a sleduje v čase“ (Chrz, 2004). Paní A. to „co v životě chtěla“ ve svém vyprávění formulovala slovy:

„No a ve čtyřiačtyřicátým roce jsem se vdala. A hlavně jsem chtěla děti. Jenomže o první děťátko jsem přišla při porodu, no. Takže to byla zase rána.“

Jak píše Řičan (2004) vstup do manželství je významným krokem na cestě životem, ovlivňující podobu dlouhého úseku cesty, který má jedinec před sebou. Důvody vedoucí k tomuto rozhodnutí jsou různé. Paní A. ze všech možných motivů zdůraznila touhu po dětech. Tato touha byla tím, co v životě chtěla a o co usilovala v čase. Dalo by se říct, že byla důvodem jejího jednání (Chrz, 2004, 2007). To znamená, že touha zplodit dítě byla jejím záměrem. Zároveň si byla vědoma určité míry svobody, tedy možností volby partnera a rozhodnutí zda s ním vstoupit do manželství či nikoliv a v neposlední řadě také jistou mírou odpovědnosti za své jednání, tedy následných rodičovských povinností, vstupem do nové životní etapy. Nejen rozhodnutí pro vstup do manželství je vedeno motivy, ale i za těmito důvody, v tomto případě touhou po dítěti, stojí v pozadí řada motivů, které jsou pouze z části vědomé. Matějček (1986, s. 15,16,17) zmiňuje:

- Potřebu stimulace: mít dostatek zajímavých podnětů ze svého okolí, nenudit se
- Potřebu osobnostního růstu, sebezdokonalování: nové zkušenosti a výzvy
- Potřebu bezpečí a jistoty: dítě jako jistá blízká citová vazba a pojistka proti samotě ve stáří
- Potřebu společenského uznání, uplatnění: které jako rodič jedinec získá v podobě respektu a sympatií
- Potřebu otevřené budoucnosti: výchova dětí je tvůrčí činností přesahující náš osobní život

V tomto místě do vyprávění vstupuje podle Brunerovy (1990, 1996) terminologie potíží (trouble), která překazila očekávané, tedy konkrétně narození prvního potomka. Samotná událost je popisována jako životní „rána“, trápení, nesnáz. Tato „kapitola“ životního příběhu paní A. pokračuje sledem událostí, které následovaly, a je zakončena narozením zdravých dětí, tak jak si to autorka přála a doplněna o zhodnocení situace až do současné doby.

„No a pak za půl roku jsem otěhotněla znovu. To pak jsem měla tuhle Leničku a zaplat' pán bůh za ní, protože ta byla vymodlená, opravdu vymodlená. To byla taky taková sága, ještě. (...) No a od té doby, musím to zaklepat, je jí čtyřiašedesát, moje děti, žádnou nemoc, nestonaly.“

Zplození dítěte a péče o ně bývají označovány za jedno z hlavních životních témat (Říčan, 2004). Erikson mluví o generativě, kterou chápe jako jeden z hlavních životních úkolů zralé dospělosti (Erikson, 1950). Nejedná se o povinnost, ale o vlastní iniciativu, touhu a potřebu plodit a starat se o to, co bylo zplozeno. Bez ohledu na to, zda se jedná o potomka či například o veřejné blaho, umělecké dílo nebo zdraví a vzdělání druhých. V příbězích pana B. a paní C. je životní téma „generativa“ obsaženo implicitně v několika různých variantách. Pan B. ho tematizoval v následujících podobách:

1) Péče o členy rodiny – vzory v rodině:

„Takže jako šestiletý jsem byl v (město), které je asi 19 km od naší vesnice no a tam mě operovali. A abych tam nebyl oddělený od rodiny, tak za mou denně otec jezdil těch 19 km na kole, přijel pozdravit, přivezl vždycky něco, co holky nebo matka upekly, no moc toho nebylo, protože jsme moc neměli.“

„Brácha, když utekl z toho Německa, tak, že se tam pude do toho krytu schovat. (...).. a tam byli 4 rusové a 2 francouzi. A oni jim tam nosili, jeden sedlák jim tam nosil jídlo, ale více méně hladověli. (...) Bráchu tedy chytli, nezavřeli ho, no a když jim řekl, protože uměl německy a domluvil se s těma francouzema německy, rusky neuměl, ale rusové zas mluvili na půl slovanštinou, tak prostě zjistili, že se nastěhovali do našeho proti leteckého krytu a že on se tam chce schovat taky. Přišel někdy pro proviant nebo ho tam nejstarší sestra nesla. Ono toho moc nebylo, ale ta prostřední sestra, to jsou romány děvče, tak ta vzala kolo a jezdili jsme pro chleba do mlejna v jedné sudetoněmecké vesnici asi 20 kilometrů hlubokým lesem, nejzdila sama, vždycky jezdili třeba kamarádi. A tam byl mlynář a ten prodával chleba načerno lidem bez lístku, jo. No takže ona přitáhla na tom

kole vždycky třeba 4 bochníky chleba. (...) Takže jsme za peníze koupili ten chleba a ten jsme spotřebovávali my a tedy partyzáni. Ona je ještě zásobovala ještě potom jedna rodina a potom ještě jedna, která tam taky měla kluka, ale zase v jiným krytě.“

2) Péče o obecné blaho – vzory v rodině

„...protože náš otec byl takovej pokrokovej a měl spoustu obecních funkcí, lidi ho stále nutili, aby jim pomáhal, takže psal žádosti, když někdo potřeboval napsat žádost, staral se o hasičskej dobrovolnej zbor, tam byl celý život velitelem, potom měl na starost školu, to byl ve školním výboru, pak měl na starost hospodářský spolek, ten byl u nás ve vsi jako první, je záznam v té knize o historii (vesnice), že můj děda, (...)...děti chodily na obědy ve škole, jo a to platila obec, protože do školy chodily děti, které bydlely až v domech, které jsou roztroušené v polích za druhou hrází a to by nestíhaly chodit domů na oběd, takže se pro ně začalo vařit. (...) A ty děti tam chodily na ty obědy a je tedy záznam, že děda, kterej to jako zorganizoval, to vaření a tak dále, to jsme měli v rodině pořád takovýhle, smích, žádal arci vévodu de Este, který tam má loveckej zámek, a bylo tam to habsburský polesí celý, aby na ty obědy přidal a arcivévoda poslal nějaký počet zlatejch. Takže to je zaznamenaný.“

3) Péče o členy v rodině – vlastní iniciativa

„... manželka tam dělala sekretářku, brácha tam dělal předsedu závodního výboru, ale ne jen tedy našemu, ale i dalším fabričkám, které byly spojeny v jednom svazu (...) No a pak tedy komunisti chtěli měnit, na vedoucích místech jednotlivých těch fabrik měli být komunisti (...)..., ale tady si vybrali komunistu, který předtím dělal na údržbě vedoucího, velký ramena, velká huba, ale ruce mu šli obě doleva (smích). Ale ten na bráchu nestačil, ale nenáviděl ho doslova. Protože brácha o něm řekl, že nic neumí a že tam nepatří v těch stranických klubech. Samozřejmý on měl zase známý trošku a tak se to dozvěděl. A on začal, že je to rodinný podnik, že manželka dělá sekretářku, brácha tedy že je na tom, takže by mě měly někoho přeradit (...) A tak jsem odešel.(...) Tím tedy manželka nemusela nikam jít jo.“

„A to jsem vám říkal, jak jsem se soudil? Za komunistů jsem se soudil s pojišťovnou, se zdravotní pojišťovnou. Oni manželce vzali plný invalidní důchod a dali jí poloviční. No a já je žaloval. A bylo to. No vyhrál jsem to.“

„Tak to už jsem vegetoval jako důchodce, staral jsem se o rodinu, o vnoučata no a bojoval, no bojoval, staral jsem se hlavně o manželku, protože byla pořád nemocná, jako invalidní důchodkyně.“

4) Péče o obecné blaho (spravedlnost) - vlastní iniciativa

„Protože tenhle mistr (...) odcházel na vyšší stupeň (...) a místo něj nastupoval někdo jiný. A to už byl hajzl a oni se nesnášeli. A ten, když se volil důvěrník pro tu dílnu, tak tenhleten, co odcházel, mě navrhnul a prostě mě prosadil. Ovšem já jsem potom zjistil, že věděl, že tomuhle chlapovi budu dělat potíže. Protože jako důvěrník jsem byl postavený před odbory na stupeň mistra, takže mistrovi jsem musel spoustu věcí podepsat jo a nebo tedy schválit. On si myslel, že mu to neschválím, protože o něm zase bylo známo, že je to hajzl, že tedy se lidem mstí, kdo mu neleze do zadnice, tak je zle. Takže zvolili mě důvěrníkem a nastoupil tam ten nový a začal dělat oheň.“

„Pak ale přišlo, že nám budou prémie dávat k hodinám příštího měsíce, mě to vrtalo hlavou, říkal jsem si pozor, pozor, jak to můžou dávat, když neví, kolik hodin odděláme, tak jsem proti tomu vystoupil a to bylo daný z ministerstva národní obrany. Ted' jsem měl projev na celozávodní schůzi, proč s tím nesusouhlasíme, jo a že prostě to musejí dávat k hodinám toho měsíce, v kterým jsem si ty peníze zasloužil, jo (...), ...že je to špatný, že to není možný, že tedy okrádají a nebo že odměňují nezaslouženě. A s tím, že jsem jim rozbíjel tohleto, tak si na mě pozvali kontrarozvědku. (...) Náhodou tam tedy přišli taky mladí lidi a tak jsme debatovali a debatovali a za měsíc vyšlo z ministerstva, že tedy přehazují vzhledem k tomu, že ty odměny nebyly zasloužené, prostě to přiznali a ty odměny se dávaly přímo k těm hodinám, který byly odpracovaný, ale že na to přišlo ministerstvo. Tak to bylo srovnaný.“

„Třeba tam to byl benzín, to byl leteckej benzín a ten se převážně kradl. A kradl se tím způsobem, že tedy ten mistr s tím cech mistrem si nechali na auto (...) oni si naložili třeba tři sudy benzínu, na to auto, napsali si přes vrátnici, že tedy zkoušej auto a odvezli si to na chatu nebo domu. To bylo šest set litrů benzínu. Tak co jsme udělali? Prostě nenápadně jsme kopáčem prokopli sudy, tak když jsme je naložili na auto, tak jsme ty sudy prokopli, ekologicky to stálo za prd, a než oni dojeli na tu chatu, tak byly prázdné (smích). (...) Tak tímhle způsobem. Ono

jakmile by jste to udala, tak vás znemožnili, to se děje dneska to samý, to je úžasný, jak ty lidi se rychle vycvičej. “

Z jednotlivých ukázek je patrné, že péče o členy rodiny a o obecné blaho je do jisté míry předávána z rodičů na děti. Pan B. na svou zkušenost z dětství v prostředí, ve kterém byla péče o blaho druhého samozřejmostí, navázal i v dospělosti, kdy se sám zhostil role „toho, kdo pečuje“ ať už z pozice přítele, manžela nebo zaměstnance. A tuto svou „kompetenci“ (Eriksonův termín) si udržel až do současnosti:

„A takhle to skončilo, no a až do té doby než manželka zemřela, tak jsem doma a šťve mě rodina (smích). Protože vnoučátka, samozřejmě, se mi nastěhovali do bytu, napřed jeden a potom druhý, nejraději bych to zřadil no, ale musím to vydržet a stárnu při tom. No a jeden už vylítl, už má svoji rodinu a druhý mi zbyl na krku i se svojí přítelkyní. Tak a máte to hotový (smích).“

Životní téma ve vyprávění paní C:

„...já jsem se o ní starala, opravdu jsem se starala, ona bydlela v (město), v Krkonoších, v našem domě, tak jsem potom rok byla tam u ní, a manžel byl tady než šel do důchodu s dcerou a potom jsme to tam prodali, když maminka zemřela, jsem ráda, že jsme to prodali, já bych tam sama nebyla stejně, já jsem dost nešťastná v tomhle bytě sama.“

Ve vyprávění paní C. je tematizována péče o matku, kvůli které na nějakou dobu nebyla s manželem a svou dcerou. Přestože je péče o stárnoucího rodiče činem, který je vykonáván pro druhého, domníváme se, že se nejedná o generativitu v pravém slova smyslu, neboť není splněn „požadavek“ přesahu, tedy vytváření něčeho, co „zůstane, až já tady nebudu“.

Následující ukázka ilustruje další důležité životní téma, kterému se paní C. ve vyprávění věnovala:

„No ale řeknu vám je to prostě takovej život no, takhle to je ten život, ale co mám dělat no, já vám něco řeknu, já nemít pána Boha tak už tu vůbec nejsem a tady jsem ráda taky, mně to vůbec nevadí, že tu jsem celý den, vůbec ne.“

Zde se nám zvolené kategorie narativní konstrukce prolínají. Životní témata velmi úzce souvisí s hodnotovým systémem, který si lidé během života utvářejí.

3.4.2 Hodnoty a přesvědčení

V této části je pozornost zaměřena na životní filosofii zkoumaných osob vyskytující se v sesbíraném empirickém materiálu. Explicitně přítomna je v identifikované kategorii „Názory (postoje), světonázor“, z které budou čerpány ilustrace. Tedy konkrétně jednotlivé výpovědi obsahující hodnotící rozměr, vyplývající z osobních přesvědčení, založených na zkušenosti (Chrz, 2004, 2007).

Hodnoty a přesvědčení byly ve vyprávění paní A, pana B. a paní C. přítomny v následující podobě:

„...A všechno se v dobré obrátí. Ale víte, já jsem věřící a to je hodně. Je to škoda, že jako ty moje děti už neměly náboženství, tak věřící nejsou, ale já jim dělám křížek na odchodnou a nechaj si to.“

V ukázce se propojuje hodnota víry a z ní pro paní A. vyplývající životní přesvědčení (světonázor), založený na osobní zkušenosti, že i když bylo v minulosti špatně, tak se vše nakonec „v dobré obrátilo a obrátí“. Otázka víry postupuje napříč zvolenými kategoriemi rozhovory. Prostor jí bude věnován v závěrečné diskusi.

V úryvku z vyprávění pana B. je patrná negativní zkušenost s lidmi, kteří jsou podle jeho názoru ochotní kvůli vidině zisku jít daleko za hranice slušného chování:

„Tak to mě namíchl, to neměl dělat. Tak jsem ho setřel a řekl jsem mu, aby doložil, kde ty lidi byli. Oni měli píchnuto všechno, ale lidi je neviděli. Ale některý ty lidi říkali, že nevědí, jestli tam byli, no krysy, nemyslete si, lidi to jsou krysy, pro šesták prodaj mámu tátu a je jim to jedno, to člověk se setká se špinou přímo, ...“

Tento „světonázor“ může souviset s vyšší mírou nedůvěry pana B. v záměry ostatních lidí, s kterými přicházel do styku, a která je patrná i v dalších úryvcích z jeho vyprávění:

„A teď jsem to dával dohromady a zkoušel jsem to seřídít, aby to rozprašovalo. A pak jsem na to přišel. Já jsem těch dvanáct trysek odevzdal a za dva dny přišlo šedesát trysek na servis. (...) A mistr říká: „No jo chlapečku, ty jsi seřídil trysky a oni teď chtějí všichni strojníci seřídít trysky taky.“ Protože on ten motor nehulil a perfektně šel, takže když se to dozvěděli na těch stavbách, tak prostě vytáhli ty trysky a všichni je chtěli seřídít. (...) Ale zas tam byli lidi, kteří když se to dozvěděli, tak začali intrikovat. Protože najednou ztratili ty machři tam zakázky.“

(...) Jo a přijdu tam a teď tedy že tam mají, ty intrikáři, abych dal dohromady ten motor. (...) Takhle on měl bejt, ta klika, měla být měřená, ale ono to nebylo na čem měřit, to bylo tak těžký, že to nešlo změřit. To nevadí, já jsem to postupně dal dohromady, sice jsem ten motor úplně dodělal, ale oni na mě takhle začali intrikovat.“

Nebo:

„Ale protože to byl podnik Ministerstva národní obrany, tak tam museli být prověřený lidi, jo. A já byl sice, to už jsem nebyl, já jsem vystoupil ze strany, nevystoupil, byl jsem vyloučen, protože jsem nadržel hubu (smích). A zas ty intrikánský hajzlové mi nedali posudek. Byli to hajzlové, kteří se mi chtěli pomstít. Teď tedy přišel posudek a zavolal jsi mě tam v těch leteckých opravnách, ten kádrovák z osobního oddělení, a zavolal i mého mistra, toho nového, kde jsem dělal a on prostě řekl, že na mě přišel špatný posudek a že tam nebudu moct pracovat, v leteckých opravnách.“

Stejně jako v úryvku z vyprávění paní A. i u paní C je víra tematizována jako významná, pro život směrodatná hodnota:

„A víte, všechno mi pán Bůh tak nějak dává, a o co prosím, tak vždycky dostanu. Já tedy věřím v pána Boha, já nemít pána Boha, tak tady nejsem vůbec, vůbec. A tak já žiji a jinak bych chtěla jít za manželem, hned, hned. Já se nebojím budoucnosti, smrti vůbec, proč, to je jen přejít na druhý břeh, no. A taky lehaje stávaje se modlím, opravdu poctivě se modlím a děkuju Bohu za zdraví a prosím ho za odpuštění, jestli jsem někomu ublížila, to ani nevíte, někdy třeba slovem můžete ublížit ani člověk neví, to je hned.“

Někteří lidé mají zkušenost z dětství, z partnerství nebo třeba z přátelství s bezpodmínečným přijetím. Jsou druhým milováni, i přes veškeré své nedostatky a prohřešky. Jan Patočka (1992, s.238-239) tento druh vztahu popisuje slovy: *„...nemilujeme stránky a charaktery, ale bytost v jejím bytí – a hluboký a opravdový vztah nemůže kompromitovat žádné zklamání a žádná zrada.“* Pro paní C. je pán Bůh tím, kdo ji bezpodmínečně miluje, kdo jí vyplní, oč ho požádá a kdo jí promine prohřešky, bude-li jich litovat. Dále je i tím, kdo určuje, jak dlouho tu, kdo bude. Bůh rozhoduje, kdy kdo a jak zemře. Strach ze smrti je obecnou a univerzální lidskou zkušeností (Kübler-Ross, 1993). V moderních společnostech je při tom problematika smrti, umírání a utrpení tradičně

tabuizována. Typické jsou tendence o těchto tématech nehovořit, děti jsou z kontaktu s nimi vylučovány pod záminkou, že by „toho na ně bylo moc“, utrpení druhých je přehlíženo, snad ve snaze potlačit úzkost z vlastní smrtelnosti a bezmoci umírání či utrpení odvrátit. Neochotu moderní společnosti vyrovnat se s utrpením kritizuje například i Frankl (Drapela, 1997). Jedinec pak často zůstává ve svém utrpení, ve svém strachu ze smrti, samoty, odkázanosti na pomoci druhých a bolesti sám. Je pouze na něm, jak se s tím vyrovná. Paní A. pomáhá strach ze smrti překonat víra v Boha. Ta jí také nabízí možnost pochopit události, pro něž je nanejvýš nesnadné nalézt „logické“ a uspokojující vysvětlení.:

„Jak dlouho mě tu bude chtít nechat dýchat tak tu budu (myšleno pán Bůh), podle toho můj tatínek odešel a bylo mu 29 roků, celý život jsem ho postrádala, celý život, proto já jsem proti rozvodům, slíbí si to o svatbě, tak to, má to být, má to tak být.“

Dále bylo ve vyprávěních identifikováno 6 kategorií týkajících se konkrétní formy hodnoty. Jedná se o příklady toho „oč má v životě cenu usilovat“, „co je dobré“, či „jak je správné jednat“ (Chrz, 2004, 2007). Ilustrace lze přiřadit do Franklova (1994) hodnotového systému (viz 3.3.4.4) a Rokeachova rozdělení hodnot:

Hodnota: disciplína / odpovědnost

Ilustrací hodnoty disciplíny, odpovědnosti a s nimi související důslednosti jsou následující úryvky z rozhovoru s paní A.:

„Měl cukrovku (o prvním manželovi). A on byl nedisciplinovanéj odjakživa. On nebral prášky, třeba k doktorovi přišel, když ho objednal, ale prášky nebral, lékárnu doma by si mohl otevřít, no takže se mu to tak zhoršilo, že mu byli nucený vzít ty prsty a děti se o něj opravdu staraly, převazovaly ho, píchaly penicilin, antibiotika a ...(...)... dcera tam jezdila denně, takže já mám hodný děti a musím říct i vnoučata.(...) No syn tak zodpovědný jako dcera není, chodí za mnou dvakrát týdně, všechno mi udělá, za mým mužem, za tím druhým jo, když byl v nemocnici, tak mě tam denně vozil, byl tam se mnou, všechno jako to já nemůžu, ale není tak, no prostě dcera je dcera. (...) Ale obětavej, jak on se tomu dědovi věnoval (syn dcery), on třeba ráno v šest odjížděl a ještě před tím mu šel dávat snídani a ten penicilin, no opravdu se o něj staral příkladně, tam se střídali nejvíc s dcerou, jo. A syn když to bylo potřeba, tak samozřejmě taky, ale nebyl do toho tak zapojenej jako třeba dcera s tím vnukem.“

Paní A. chápe disciplínu jako „uposlechnutí dobré rady profesionálů“, „brání předepsaných léků“. O svém prvním muži říká, že „nedisciplinovaný byl odjakživa“ a dokládá to právě na příkladu jeho přístupu k vlastní léčbě, kterou podle ní zanedbával. Podle Rokeachovy terminologie se „disciplína“ řadí mezi instrumentální hodnoty. Je prostředkem k dosažení nějakého cíle. V tomto případě je cílem zdraví. Důvodem proč tohoto cíle první muž paní A. nedosáhl, byla právě jeho „nedisciplinovanost“.

Domníváme se, že disciplína, tak jak je popisována v předchozí ukázce, patří mezi Franklovy (1994) postojoyé hodnoty. V literatuře se můžeme setkat s případy, kdy pacient odmítl z různých důvodů léčbu, která by mohla zmírnit jeho bolesti, dobrovolně se rozhodl trpět a přijmout tak svůj nevyhnutelný osud (Kübler-Ross, 1993; Říčan, 2004).

Důkazem odpovědnosti je podle paní A. frekvence návštěv potomků u nemocného rodiče / prarodiče. Další ukázka hovoří o důslednosti:

„...můj vnuk od syna ten začal chodit, on dělal průmyslovku stavební jako krovky jo a šel ted'ka na tu (univerzita) ale na ten obor stavební, ale nějak mu nejde angličtina, on říkal já vůbec nerozumím anglicky, jako učím se jí ve škole, ale když někdy mluví Angličan, já mu absolutně nerozumím, tak ted' přerušil studie, co s ním bude, já nevím, to se mi jako nelíbí, jo. Syn je taky furt samej sport, ten má hlavně aby hráli fotbal, a ten hraje rugby ten malej, no malej ono mu bude 16, ale říkám, že takhle co se týče školy, že je na ně nedůslednej, já jsem byla na děti celkem jako důsledná, i na kouření, (...) moji mužové nekouřili ani jeden, takže, a ty tyky ne, takže jsem jim to nedovolila a taky nekouřej ani dcera, ani syn, a ty jejich děti taky ne, ani jeden, (...), takže jako je na ně málo důslednej, no to já zase jako vyžadovala, táta se o ně moc nestaral jo, jako všechno jim koupil, to jo ale vedla jsem to já no.“

Důslednost je v úryvku popisována, jako míra vyžadování disciplíny. Paní A. se zlobí na syna, který je podle jejího názoru nedůsledný na své děti, což se projevuje tím, že po nich nevyžaduje dostatečně důrazně disciplinovaný přístup ke studiu. Zároveň ale v oblasti sportu své děti k disciplíně motivuje. Problémem zde může být rozdílná hierarchie hodnot matky a syna.

Hodnota: kultura

Hodnota kultury byla identifikována ve vyprávění s paní A.:

„No tak mě třeba teď naplňuje ta kultura, ty děti a ty příbuzný, že je mám hodný. A ta kultura ta by mě chyběla ještě, ta by mě chyběla, to jako můžu říct, to by mě chybělo, protože i na studentský se chodilo k stání na opery, jednou jsme se sestrou byly na Kozinovi v Národním, když ho měli věšet, tak my musely odejít, my jsme šly k šatně, my se na to nemohly dívat. (...) Ale to já odmala, a víte, my i odmala (...) my jsme chodili pěšky do Uránie na pohádky.(...) Takže my odmala vlastně jsme jako byli zvyklí tu kulturu pěstovat, to divadlo a kino. (...) A já, jelikož už jsem tak stará, (...)Tak říkám, mě nic nekupujte ani na sebe ani nic to, jediné když tak nějaký ten mlsek, nějaký to kafíčko (...) a kulturu, nechci nic jinýho, protože já bych za to ty peníze nedala, (...)ale děti k Ježíšku mi to dávaj, no tak (smích). Mám je opravdu všechny hodný i ty vnoučata, ty dospělý, ty od té dcéry tedy hlavně. Musím to zaklepat (smích).“

Pro paní A. jsou kulturou pravidelné návštěvy divadel a kin. Kultura je pro ni důležitou instrumentální hodnotou, která „naplňuje“ její život. Důležitá pro ni byla již od mala, kdy jako děti chodily s matkou na pohádky. Dalším aspektem je udržování a prohlubování vztahu s jinou lidskou bytostí. Paní A. vypráví, že do divadel chodila s matkou, se sourozenci, s manželem a dnes s dcerou a vnoučaty. Takovéto návštěvy kulturních akcí člověka obohacují a povznášejí, lze tedy říct, že se jedná o realizaci zážitkové hodnoty (Frankl, 1994).

Hodnota: rodina

Hodnota rodiny, tak jak byla identifikována napříč všemi analyzovanými rozhovory, je Rokeachem řazena mezi cílové hodnoty, které jsou významné samy o sobě a neslouží jako prostředek k dosažení nějakého dalšího cíle. Paní A. vyjádřila význam své rodina slovy:

„No pro mě nejdůležitější byla ta moje rodina velká. Moje sestry, bratři ani tak ne, ten jeden umřel, ale moje sestry pro mě byly velice důležité všechny. A teď jsou pro mě důležitý i jejich děti, ty moje neteře. Že se s nimi stále jako, ať jsou oslavy narozenin nebo něco jiného, všechno se to scházíme.“

Úryvek dobře ilustruje postoj paní A. k její rodině, který byl patrný v různých částech vyprávění. Rodina není samozřejmou hodnotou, pouhá příslušnost k rodině nezaručuje ústřední význam v životě jejích členů. O ten se jedinci musí zasloužit. Tak jako se zasloužily sestry a jejich děti paní A. Bratři ne. S tím také souvisí určitá otevřenost pro lidi mimo rodinu, kteří mají možnost dostat se na pozici členů rodiny, tak jak ilustruje následující ukázka:

„I když mě otec zemřel, my jsme měli, prostě máti přijala nějakou Pepičku, bylo jí 19 let, jako chůvu. Protože jsme byly tři děti po 14 měsících za sebou, no a ta u nás byla 17 let, dokud viděla, ona špatně viděla a pak šla do Klárova ústavu, neoslepla úplně, ale prostě už pak nesměla nic dělat a měla našetřené nějaké peníze, to byla taková věrná duše, ta nikam nešla, pro tu jsme byli její rodina a ona zase naše, no.“

Ukázka dokládá, že rodina je pro autorku vyprávění především hodnotou zážitkovou (Frankl, 1994). A to ve své nejhodnotnější podobě, tedy zážitkem lásky. Podobně se vyjadřuje i pan B, když líčí vztah mezi svými sourozenci.:

„...ale jako rodina jsme držely pohromadě proti venku, proti venkovním vlivům, vzájemně jsme se škorpily, ale jinak jsme držely pohromadě a jeden druhému jsme pomáhaly až do jednotlivých úmrtí těch sourozenců, takže teď jsem zbyl sám, z těch sedmi dětí.“

Láska je nepodmíněná, i přes různé rozpory, drželi ti, mezi nimiž tento vztah jednou vznik, při sobě. Pro paní C. je rodina institucí, která by se měla řídit určitými pravidly a zajišťovat určité potřeby:

„Tak takový je život, no tak, tak to víte bez mužskýho je hroznej život a to maminka si nikoho nenamluvila, ona nechtěla, akorát jednou jednoho, to měla kamarádku a ona měla finance a oni tam měli nějakýho svobodnýho, tak ho chtěla mamince namluvit, tak udělali hostinu, pozvali nás, ale já bych to prostě nesnesla, no já bych nesnesla někoho místo tatínka, on se kolem nás točil všechno, ale to pro mě nebylo, to mi bylo 11 let, a přijely jsme domu a maminka povídá, to budeš mít tatínka vid', a já povídám ne, já mám tatínka v hrobečku, běž tam, já budu s babičkou a s dědou, tak mamka napsala dopis té své kamarádce, že prostě to ruší a zůstala sama, v 26 ovdověla a zemřela v nedožitých 84, já jsem se o ní starala, opravdu jsem se starala, ona bydlela v (město), v Krkonoších, v našem domě, tak jsem potom rok byla tam u ní, a manžel byl tady než šel do důchodu s dcerou a potom jsme to tam prodali, když maminka zemřela, jsem ráda, že jsme to prodali, já bych tam sama nebyla stejně, já jsem dost nešťastná v tomhle bytě sama.“

Rodina by měla jedinci poskytnout pocit jistoty. Paní C. jako malá přemluvila matku, aby se znovu nevdávala, protože jednoho otce už měla. Jeho pozice v jejích očích byla

nenahraditelná. Své přesvědčení pramenící ze zkušenosti rané ztráty otce, si ponechala až do dospělosti, kdy je odpůrcem rozvodů a řídí se pravidlem „jednou a dost“, jak ilustruje již použitá ukázka: „*proto já jsem proti rozvodům, slíbí si to o svatbě, tak to, má to být, má to tak být.*“ Toto pravidlo ctí do té míry, že přestože se cítí opuštěná, přerušila kontakt se svojí dcerou po tom, co se dozvěděla o jejím rozvodu:

„...ale s dcerou jsme se rozešly, dcera se mnou nemluví, protože se rozvedla, já jsem jí zřackovala, protože já to nesnáším ty rozvody, ale já za ní nepudu, ona musí přijít, no já za ní nepudu, i když je mi smutno.“

Rodina by měla zajistit péči o své slabší členy, tak jako to udělala paní C. se svou matkou, ke které se rok před jejím úmrtím nastěhovala, aby se o ni mohla postarat. Rodina je hodnotou také proto, že uspokojuje některé potřeby jejích členů.

Hodnota: vztah k tradici

Z otevřeného kódování nám jako hodnota vzešel i vztah k tradici. Ten byl patrný již v předchozí ukázce, kde paní C. popisuje svůj nesouhlas s rozvody. Pojetí této hodnoty u paní A. ilustruje následující ukázka:

„...někteří režiséři, že jako to berou ty hry a ty opery hlavně jako postaru, že jiné národy jsou hrdé na to, jak se žilo a že my z toho děláme úplný, prostě frašky no. My jsme byli před lety na Prodance, no to byste nevěřila. Já nevím, viděla jste prodanou nevěstu, neviděla, tak to už teďka, já nevím to už budete zklamaná, to už není prodaná nevěsta, tam šermovali sokolové v sokolských krojích, šermovali, no hrůza, žádný kulisy, molička a molo potažený hadrem a sprejeři malovali vesnici, no strašný (rozčileně). (...) tyhle ty původní opery se mají nechat v tom původním stavu, jak to ten skladatel složil, nechat ty libreta, jak byly napsány a ne aby je předělávali.“

Paní A. projevuje nesouhlas s moderním zpracováním uměleckých děl, která tím podle jejího názoru ztrácejí na kráse, kvalitě a přínosu pro diváka. Vztah k tradici je hodnotou instrumentální směřující k naplnění dalších hodnot, kterými mohou být zachování stávající kultury, vzdělání, vlastenectví.

Hodnota: zdraví

Zdraví je cílovou hodnotou, která se objevila ve všech rozhovorech. Oproti očekávání, souvisejícím s předsudkem, že „staří mluví jen o svých zdravotních obtížích“ bylo zmiňováno

jen okrajově, většinou jako příklad toho, „*jak to nakonec dopadlo*“. Ilustrací je úryvek z vyprávění paní A. a paní C.:

„...no a od té doby, musím to zaklepat, je jí čtyřiašedesát, moje děti, žádnou nemoc, nestonaly. A já celkem taky ne, můžu říct, až ve stáru. Jsem měla žlučník operovanéj, to jsem byla šest neděl v nemocnici, to byla těžká operace, jo, no. Ale jinak takhle se držím, jak vidíte, že to jde.“

„No takže takhle já jsem zdravá celej život, pořád celej život i když jsem byla vdaná, nikdy jsem nechodila po doktorech až pak s manželem. Manžel byl potom opravdu moc nemocnej.“

V životě pana B. bylo zdraví hodnotou nedostatečně saturovanou, hodnotou nesamozřejmou, o kterou bylo nutné svádět každodenní boj a jejíž dočasná přítomnost či nepřítomnost ovlivňovala podobu jeho bytí:

„...manželka chodila z kliniky na kliniku s nejrůznějšími potížemi, žaludek, plíce, ledviny, krev a chodila i na speciální výzkumy. (...) Takže když já jsem pak přivezl manželku před smrtí, tedy před úmrtím do nemocnice, kde na mě žádali, abych došel do toho krevního ústavu a vyzvedl tam ty dokumenty, tak jsem byl tímhle tím pánem tak jako výsměšně: „ Jak si to představujete, deset let, to přece nebudeme evidovat, to je zrušený.“ Já říkám: „ No vždyť to ale byl výzkum.“ „No to nevadí, to je zrušený, my jedeme dál. (...) Takže manželka ztratila určitý dokumenty a tím vlastně byla pořád bez diagnózy. (...) manželka, když jako byla vyčerpaná, tak měla tím, i když se jako najedla, tak nabírání tělesný energie bylo u ní delší než u normálního člověka, člověk si odpočinul třeba dvě hodiny, trošku pojeď a už byl dobrej. Manželka třeba musela ležet tři dny, spát pomalu jsem jo. Jsem jí jen probudil, jídlo, spala dál. A teď ono se jí objevilo, začal jí duřet jazyk, rty jí naběhly trošku a ta červeň těch rtů se rozšířila až k nosu. Sice to nemělo strukturu těch rtů, ale to bylo tak červený a dolů. A ještě jazyk jí začal bolavět, afty, ale to byly divný afty, to nebylo otevřený, ale tmavý afty, tak jako kdyby se srazila krev, na jazyku. A tohle se jí stávalo, když byla vyčerpaná často. Takže se dávaly obklady, po jídle na břicho a zase se to srovnalo a třeba měsíc to bylo dobrý. A když byla vyčerpaná nebo chytla chřipku, tak se to objevilo, a nebo stačilo, taky třeba jednu noc nespát a už se to objevilo taky. (...) A manželka, když byla unavená, tak kdyby si chtěla otřít rty, tak to trvalo velmi dlouho, ale to jí stálo dost fyzických sil, čili tím ztrácela to, co ještě nenabyla. (...) To byla zrovna

vyčerpaná, jinak se se mnou štekala, třeba když jsme spolu vařili, jsme se hádali, jestli tam máme dát více toho nebo toho, my jsme se štekali jenom u kuchyně, nebo když jsem jí dával ty obklady, to jsem se nedivil, na břicho studený, když to bylo a to bylo každou půl hodinu, ale pomáhalo to, ona už taky z té nemoci byla unavená, ona marodila od narození víceméně. (...) Tak to už jsem vegetoval jako důchodce, staral jsem se o rodinu, o vnoučata no a bojoval, no bojoval, staral jsem se hlavně o manželku, protože byla pořád nemocná, jako invalidní důchodkyně.“

Paní C. věří, že za své zdraví vděčí pánu Bohu:

„to je všechno vymodlený, věřte tomu, všechno a já taky děkuji pánu Bohu denně, lehaje vstávaje za zdraví strašně mu děkuju za zdraví, strašně moc, tak jsem ráda, když to takhle je.“

Ve vyprávění je kromě zdraví tematizována i hodnota víry. Jejich provázanost je prezentována jako příčinný vztah mezi jednáním a následkem. Existují odborné studie, které se zabývají hodnocením vztahu mezi vírou a zdravím (Křivohlavý, 2009b). Toto téma se v průběhu analýzy ukázalo jako významné, proto mu budeme věnovat prostor v závěrečné diskuzi.

Význam víry

Domníváme se, že se jedná o hodnotu instrumentální. Jak bylo možné vyčíst v předchozích ukázkách, víra byla například prostředkem ke zdraví, za které bylo třeba děkovat. Bůh byl tím, kdo drží paní C. při životě, tím kdo určuje, jak dlouho tu kdo bude. Mít pro co žít, být zdraví a mít zdravou rodinu, to jsou atributy šťastného života. Člověk si ze své podstaty přeje být šťastným (Tavel, 2007). Někdy se může zdát, že Boží příkazy člověka oddalují od štěstí a blaženosti, neboť člověku zakazují dělat, to co má v aktuálním okamžiku spojeno se slastí a naopak ho nutí dělat věci, do kterých se mu nechce. Ve skutečnosti ale je dodržení Božích příkazů prostředkem k dosažení štěstí. Víra také nabízí způsob, jak se vyrovnat se ztrátami, s utrpením, s bolestí. V tomto smyslu se jedná o hodnotu postojovou (Frankl, 1994).

3.4.3 Sebeobrazy

Jednou z tradičních kategorií v narativním přístupu je kategorie „Obrazy sebe a druhých“, která je chápána jako konstrukce pozic či postav (Chrz, 2004, 2007). Pro účely této práce bude využito jen některých jejích aspektů. Důvodem jsou kategorie, které byly

v rozhovorech identifikovány v rámci otevřeného kódování. Jedné z vykrytalizovaných kategorií byl přiřazen název „Sebedefinice“. Tato kategorie by se dala definovat jako představa autora vyprávění o sobě samém. Takto pojatá definice je obsahově velmi blízko McAdamsově (1988) kategorii „Sebeobrazy (Imagoes)“. Z tohoto hlediska se jí také budeme zabývat.

Kladli jsme si otázku, jak se tohoto úkolu nejlépe zhostit. Jakými principy se máme řídit při rekonstrukci jednotlivců a co možná nejvýstižnější a nejkompexnější sebedefinice zkoumaných osob. A to vše pouze na základě informací, které máme k dispozici a o kterých víme, že jejich reprezentativnost je omezena časovostí a kontextem, ve kterých byly získány. Odpověď jsme našli v myšlenkách Karla Čapka (1971, s. 359, 360, 371), které bychom zde, pro jejich krásu a hloubku, rádi odcitovali:

„Život člověka je spousta různých možných životů, ze kterých se uskuteční jenom jeden, nebo jenom několik, zatímco ty druhé se projeví jen kuse, na chvíli nebo vůbec nikdy.(...) Ne, ještě jinak. Řekněme, že člověk je něco jako zástup lidí. V tom zástupu putuje, dejme tomu, obyčejný člověk, hypochondr, hrdina, ten s lokty a bůhvídko ještě; je to pomíchaný houfec, ale má společnou cestu. Vždycky někdo z nich je v čele a vede kus cesty; a aby bylo vidět, že vede, myslíme si, že nese v ruce standartu, na které je napsáno Já. Tak, teď on je Já. Je to jen slovo, ale takové mocné a veliké slovo; dokud je tím Já, je pánem zástupu. Potom se protlačí dopředu zase někdo jiný z houfu, nu, a teď on nese tu standartu a je tím vedoucím Já. Řekněme, že to Já je jenom taková pomůcka, takový prapor udělaný jen proto, aby ten hlouček měl něco v čele, co představuje jeho jednotu. Kdyby nebylo zástupu, nebylo by třeba ani toho společného odznaku. Zvíře snad nemá žádné já, protože je jednoduché a žije jenom svou jedinou možností; ale čím jsme složitější, tím víc musíme sami v sobě uplatňovat to Já a zvedat je co nejvyš: pozor, toto jsem Já. (...) Každý z nás je my, každý je zástup, který se vytrácí do nedohledna. Jen se na sebe podívej, člověče, vždyť jsi málem celé lidstvo! To je strašné: když hřešíš, padá vina na ně na všechny, a každou tvou bolest i malost nese ten ohromný zástup. Nesmíš, nesmíš tolik lidí vést cestou ponížení a marnosti. Ty jsi Já, ty vedeš, jsi za ně odpovědný; tyhle všechny jsi měl někam přivést. (...) Copak nevidíš, že všichni druzí lidé, ať jsou, co chtějí, jsou jako ty, že také oni jsou zástupové? Vždyť ani nevíš, co všechno máš s nimi společného; jen se podívej, - vždyť jejich život je také jeden z těch nesčíslných možných, které jsou v tobě! I ty bys mohl být to, co je ten druhý, mohl bys být pán nebo žebrák nebo nádeník po pás nahý; mohl bys být tím hrnčířem nebo tím pekařem nebo tím tátou devíti dětí, umazaných povídky od ucha k uchu. To všechno jsi ty, protože v tobě jsou takové ty

rozmanité možnosti. Můžeš se dívat na všechny lidi a na nich rozeznávat, co všechno je, člověče, v tobě. Každý z nich žije něco tvého, i ten chlap trhan, kterého vedou četníci s řetízky na rukou, i ten moudrý a tichý lampář, i ten ožralý setník, který zapíjí své hoře, všichni. Dívej se, dívej se dobře, abys konečně věděl, co všechno bys mohl být; dáš-li pozor, uvidíš v každém kus sebe sama, a pak v něm s úžasem poznáš svého pravého bližního.“

Náš empirický materiál tvoří tři autobiografická vyprávění. Máme tedy k dispozici různě přesné informace od tří autorů a stojíme před úkolem zkonstruovat bez nich jejich sebeobraz. Přestože se budeme snažit postupovat s úctou a respektem, uvědomujeme si, že výsledek naší práce může být do značné míry zkreslen našimi vlastními předsudky, které jsme si v průběhu sběru dat a jejich následného zpracování o zkoumaných osobách vytvořili. Jako východisko jsme si zvolili myšlenku Karla Čapka (1971) o „mnohohlasosti“ lidské identity. Při samotné konstrukci vycházíme z podrobné znalosti jednotlivých vyprávění a z kategorií, které byly identifikovány v průběhu otevřeného kódování.

1) Konstrukce sebeobrazu paní A.:

- **Mazánek**

„...já už jsem tedy poslední dcera na živu, protože já byla nejmladší, už mě ani moc nechtěli, chtěli kluka a přišla třetí holka. No ale pak jsem byla mazánek všech, můžu říct.“

- **Dcera obdivuhodné ženy**

„A všichni jako od mojí máti, protože ji měli velmi rádi, i od toho jejího prvního muže, co padl na frontě, k nám chodili na návštěvy, pořád no, no byli jsme, zaplat' pán Bůh oblíbený no. Ona byla moje máti moc hodná. Jedna moje známá říká, že byla svěťice (smích) No tak tolik dětí a o všechny se postarala dobře. A říkám vám, že nám všechno dokázala obstarat. My s ní neměli žádnou újmu (...).Ale my jsme byli v rodině všichni dost takový šikovní, a moje máti taky, přesto že neměla žádný školy tak jako uměla jednat s lidmi, nám obstarala všem školy, na lyže, dovolenou u moře, že jsme byly v Grádu třeba všechny tři, jó všechno nám uměla prostě vyběhat, byla velice šikovná.“

- **Sestra a Teta**

„No pro mě nejdůležitější byla ta moje rodina velká. Moje sestry, bratři ani tak ne, ten jeden umřel, ale moje sestry pro mě byly velice důležité všechny. A ted' jsou pro mě důležitý i jejich děti, ty moje neteře.“

- **Ta, která se vdávala z touhy po dětech**
„No a ve čtyřiačtyřicátým roce jsem se vdala. A hlavně jsem chtěla děti.“
- **Podváděná, nedoceněná, ale hrdá**
„A pak jsem se rozvedla v 69 roce. Protože muž jako obchodoval a měl plno známostí, tak třikrát jsme se pokoušeli, vždycky mě umodlil, abych to nedělala, ale já jsem se cítila taková podceněná, víte. Takže jsem to potom udělala no.“
- **Životní optimistka**
„Já byla vždycky optimistická, mám veselou povahu a mám ráda mláď. Já bych třeba nemohla jít do domova důchodců, abych viděla ty zubožený důchodce.“
- **Soběstačná žena**
„Uvařím si, co mi chutná, to si vařím, žádný obědy nekupuju, s dcerou rádi chodíme k Donaldovi, když jsme v (město), tak si zajdeme na zmrzlinu, neodříkám si nějak a přitom toho moc neutratím. Sama se strhám, sama se meu, sama se barvím, všechno si dělám sama. Nekouřím, nepiju (smích).“
- **Ta, která měla pěkný, i když krušný život**
„No takže já měla dětství moc pěkný a život nemohu říct, že bych měla špatnej až na ty výjimky s Němcema, no. No a pak z narození toho prvního dítěte, že jsem se na něj těšila a že přišlo na svět už udušený, takže mi ho ani neukázali.“
- **Ta, která tu bude, dokud ji Bůh nezavolá**
„...dokud budu čilá, ať tu jsem a pak ať si mě pán bůh zavolá. Já jsem pobožná, no pobožná, věřící takže jako to nechávám na pánu bohu, ale devadesátku bych chtěla ještě oslavit. To si myslím že, se na to ještě cejtím, no.“

2) Konstrukce sebeobrazu pana B.:

- **Rošťák**
„Nó a jako dítě jsem byl rošťák v první řadě velké. Pral jsem se, s vesnickýma, tedy jak bych to řekl, s vesnickýma dětma, abych si udržel nějaký standart mezi nima.“

- **Romantik**

„...a my jsme vykopali zemljanku, tedy kryt, v tom našem lese a protože jsme byli samozřejmě romantici a četli jsme si ty dobrodružný knížky a tak dále, tak jsme udělali kryt s vchodem, takže když jste šla lesem, tak jste přišla do mlázi smrčín, který bylo asi ve výši člověka, hustý, takže jste se tomu vyhnula a šla jste dál, ale v tom hustým mlázi, kde bylo asi 5 nebo 6 stromků hustých a ty větvičky se propojovaly, když jste tam vlezla, tak jste šla do díry.“

„No a já jsem se vracel, a protože ten vedoucí věděl, ten mistr mě znal, a věděl, co můžu dělat, co nemůžu dělat, takže jsem tam přišel se hlásit a naproti seděla dívenka u psacího stroje, která se chvílku dívala na to, co píše, chvíli se dívala na mě no a to byla moje manželka (smích).“

- **Syn svého šikovného otce**

„...on ten náš Honza byl sice parchant, ale uměl, to on zdědil po tátovi, po otci, to byl velice šikovnej člověk na všechno. On byl zedníkem, to už jsem vám říkal, při tom dělal dřevorubce, v zimě nestavili, to šli do lesa dělat dřevorubce, jeden čas byl dokonce starostou, ale celou dobu byl velitel hasičů, založil hospodářský spolek, víte jaký, to už jsem vám říkal, jak zachraňovali ty rodiny, kterým uhynula kráva, aby nebyly hladý, no a takovýhle věci. My jsme to všichni trošku zdědili.“

„A on tenkrát přijal osm nových lidí. Po měsíci jsem tam zůstal sám, jo. Protože ty skříně byly z elektry, to byla slitina, lehká, to je čistě letecká slitina a ty závity se musely určitým způsobem dotáhnout, ale nesměla jste to přetáhnout, když jste to přetáhla, tak ten svorník se vytrhl z toho tělesa no a teď se to muselo předělávat, odvrtat, udělat nové závity, aby to těsnilo, protože když to netěsnilo, to šlo na brzdu a sedlo si to na čelo. To se stávalo tu a tam. No a já tam zůstal sám, protože jsem byl jedinej z těch nových lidí, kdo to netahal ven. Oni to tam tahali i staří lidi, ti, co na to byli zvyklí. Ale ty taky strachy, když to dotahovali, tak strašnej strach, aby to nevytáhli.“

- **Objekt závisti**

„...v jednadvaceti jsem šel na vojnu, to znamená tak 20 let mi bylo, když jsem jezdil po těch montážích a on si ztěžoval tomu vedoucímu,(...), že já mám vysoký plat, dokonce prej: „Takovej cucák má vysoký plat a já tady

dělám léta už“, on tam byl už za těch starých majitelů, „a ten plat nemám“. A vedoucí mu říká, protože oni se znali, tykali jo, tak on se jmenoval Vašek, ten Vacík, „Milej Vašku, já ti ty peníze dám, ale já toho B. tedy nechám místo tebe ve fabrice a ty místo něj budeš jezdit na ty montáže.“ „To ne!“ „Aha, tak co chceš vlastně, ty chceš peníze jeho, no tak já tě budu vysílat na montáže, budeš mít ten plat, co má B. a on zůstane tady dělat v tej.“ Ale on to byl takovej machr, tak jako všichni.“

- **Objekt intrik**

„To nevadí, já jsem to postupně dal dohromady, sice jsem ten motor úplně dodělal, ale oni na mě takhle začli intrikovat.“

„Ted' tedy přišel posudek a zavolal jsi mě tam v těch leteckých opravnách, ten kádrovák z osobního oddělení a zavolal i mistra mýho, toho novýho, kde jsem dělal a on prostě řekl, že na mě přišel špatný posudek a že tam nebudu moct pracovat v leteckých opravnách. A ted' ten mistr říkal: „Tak to ne, hele. Dali jste mi osm lidí a tohodle si tu nechám a uvidíme, co a jak, já ho znám měsíc a já prostě za ním můžu stát.“ (...) A pak ten mistr se šel podívat na ten posudek a říkal „Človče, oni tu jsou podepsaní jen dva lidi. A v posudku stranickým musí být podepsaný celý výbor. To je osobní útok na toho B.“

- **Ten, který nemlčel k nespravedlnostem**

„A já byl sice, to už jsem nebyl, já jsem vystoupil ze strany, nevystoupil, byl jsem vyloučen, protože jsem nedržel hubu (smích).“

„Tam se dělaly podvody, tam se dělaly třeba podvody, že ten cechař stavěl chatu a oni mu tam dělníci z fabriky chodili kopat a on jim neplatil. A já to tam řekl. A ten mě poslal na prověrku.(...) No nevadí, neodvolal jsem to a byl jsem přeřazenej.“

- **Bojovník za práva slabších**

„Takže zvolili mě důvěrníkem a nastoupil tam ten novej a začal dělat oheň. Ono tam bylo asi 15, 20 ženskejch na té dílně, a chlapy a ženský, ženský tam dělaly různé věci, ony tam byly taky vyučený, zámečnice a tak dále. A ženský, když měly prádlo, tak si braly den volna, ony to pak nahradily z přesčasů.(...) Ale prostě byl to parchant a ted': „ Manželka si volno taky nebere, tak vy ho taky nepotřebujete.“ Na ženský tenkrát. No ale já jsem řekl: „Ne, dostane volno ta ženská.“ A šel jsem na odbory, tedy na závodní

výbor, že tohle neschvaluju a že ženský dostanou na to prádlo volno a nahradí si to samozřejmě.“

„A teď on tam začal přednášet, jaká je tam závada, a co by se mělo děla, a v tom nebyl hloupej, ale strašně bázlivej, a teď on ho ten jeho nadřízenej doslova jako kluka vyhnal, že ho nezajímá, a on se chtěl jako přede mnou vytáhnout, tak ho vyhnal doslova. Já ho tam seřval, já říkal, tak to ne, okamžitě se vrátí a buďte rádi, že ho tu máte, prostě jsem se ho zastal.“

- **Pečující manžel**

„A on začal, že je to rodinný podnik, že manželka dělá sekretářku, brácha tedy že je na tom, takže by mě měly přeřadit, no protože manželku přerazovat, no ale to nevadí. (...) A tak jsem odešel. (...) Tím tedy manželka nemusela nikam jít jo.“

„A to jsem vám říkal, jak jsem se soudil? Za komunistů jsem se soudil s pojišťovnou, se zdravotní pojišťovnou. Oni manželce vzali plný invalidní důchod a dali jí poloviční. No a já je žaloval. A bylo to. No vyhrál jsem to. Protože manželka chodila z kliniky na kliniku s nejrůznějšími potížemi, žaludek, plíce, ledviny, krev a chodila i na speciální výzkumy.“

„Tak to už jsem vegetoval jako důchodce, staral jsem se o rodinu, o vnoučata no a bojoval, no bojoval, staral jsem se hlavně o manželku, protože byla pořád nemocná, jako invalidní důchodkyně.“

3) Konstrukce sebeobrazu paní C.:

- **Ta, která to neměla v životě lehké**

„No tak já vám něco řeknu, já jsem měla ten život těžkej, takže jako já moc o tom nerada povídám.“

- **Ta, která se minula s vytouženým povoláním**

„já jsem učila i dva roky na základní škole, mohla jsem tam zůstat, byly jsme tam tři, akorát jedna tam zůstala. No a já jsem si to nechtěla udělat a mrzí mě to a bude mě to mrzet až do smrti, ...“

- **Ta, za kterou bylo je a bude rozhodováno**

„...a mrzí mě do smrti, že jsem si to neudělala na tu základní školu, strašně mě to mrzí. Bývala bych šla, ale Lída hodně jako, Liduška mě řekla, ne pojď zpátky,..“

- **Ta, která strávila život s tím pravým**
„...vdaná jsem byla šťastně a je mi hrozně smutno, teď jsem zůstala sama jak kůl v plotě.“
- **Věřící**
„Totiž já hrozně věřím v pána Boha, já jsem věřící, bez pána Boha bych tu už nebyla, to už bych byla z balkónu dole bejvala, to už bych tu nebyla, mě drží jen pan Bůh...“
- **Ta, která se může na Boha spolehnout a věří mu**
„A víte všechno mi pán Bůh tak nějak dává a o co prosím tak vždycky dostanu.“
- **Oblíbená v dobré práci**
„No tak já to dělám ráda a mě maj rádi tady.“
- **Nešťastná a opuštěná**
„...no je mě hrozně smutno, jsem z toho nešťastná, jsem smutná a co jinýho, to by bylo tak všechno, ten život do dneška.“
„...já jsem dost nešťastná v tomhle bytě sama.“

3.5 Shrnutí

Cílem analytické části práce je porozumět zkušenosti lidí starších osmdesáti let. Zvoleným teoretickým a metodologickým východiskem je hermeneuticko - narativní přístup. Empirický materiál tvoří tři autobiografická vyprávění sesbíraná metodou narativního rozhovoru. Získaný materiál byl zpracován v průběhu čtyřfázové analýzy dat. První fáze měla za cíl dobrou znalost, rychlou orientaci a prohloubení vhledu do analyzovaných textů. Druhou fází bylo otevřené kódování, které vyústilo ve vytvoření seznamu vyskytujících a opakujících se kategorií. Na základě znalosti zkoumaných textů a seznamu identifikovaných kategorií byly vybrány kategorie narativní rekonstrukce vhodné pro následnou narativní analýzu a interpretaci. Zvoleny byly kategorie Životní témata, Hodnoty a přesvědčení a Sebeobrazy.

Na jednotlivá vyprávění jsme nejprve pohlíželi prostřednictvím kategorie životních témat a hledali v nich odpovědi vypravěčů na to, o co v jejich životě jde, co je pro ně důležité a o co má podle nich smysl usilovat. Dále nás zajímala hodnotová struktura zjišťovaná z interpretační perspektivy Hodnot a přesvědčení. Poslední zvolenou kategorií narativní konstrukce byly sebeobrazy, na které jsme se zaměřili především jako na sebedefinice zkoumaných osob.

4 CHYBĚJÍCÍ KONCEPT

Na analytická zjištění, prezentovaná v předchozí části, lze pohlížet jako na určité ilustrace charakteristik subjektivního prožívání zkoumaných osob. Společným jmenovatelem je jedna z fází lidského života. Přijmeme-li předpoklad, že životní fáze, která spojuje zkoumané osoby, je fází závěrečnou, můžeme naše další úvahy směřovat směrem ke konfrontaci analytických zjištění s některou z existujících vývojových teorií a zaměřit se na charakteristiku stáří v kontextu celoživotního vývoje.

V teoretické části práce je popsáno Eriksonovo pojetí psychosociálního vývoje vycházejícího z kapitoly „Osm věků člověka“ (Erikson, 1965). Osmé stádium životního cyklu zde figuruje jako poslední. Za závěrečnou ctnost je považována moudrost vyrůstající z konfliktu integrity a zoufalství. Zoufalství vítězí, pakliže se jedinec nedokáže vyrovnat s blížící se smrtí a lituje, že nemá dost času na to, aby začal nanovo.

Narativní přístup předpokládá, že způsob prožívání zkušenosti souvisí s významem, který vypravěči připisují svému životnímu příběhu. Domníváme se, že chybějícím kouskem skládky propojujícím analytická zjištění a Eriksonovu teorii je koncept „Devátého věku člověka“ (Erikson, 1999), který bude představen v následující části.

4.1.1 Eriksonův devátý věk

Po smrti E. H. Eriksona, rozšířila jeho manželka Joan M. Eriksonová knihu „The Life Cycle Completed“ o deváté stádium životního cyklu, které v původním pojetí osmi fází vývoje identity nebylo obsaženo. Deváté stádium pojednává o období devátého a desátého decennia. Revize J. M. Eriksonové je nesmírně cenným zdrojem informací. Obsahuje doplnění charakteristik osmé fáze a popis fáze deváté. Doplnění vycházejí ze subjektivní zkušenosti manželů Eriksonových s devátou a desátou dekádou lidského života.

Všechny ctnosti zahrnuté do stádií životního cyklu se neustále vyvíjejí (Erikson, 1999). Člověk by tedy v ideálním případě měl ve stáří disponovat osmi různě vyvinutými ctnostmi. Eriksonová (1999) ve své revizi upozorňuje na pořadí syntonních a dystonních prvků. V devátém stádiu se dystonií prvky dostávají do popředí, na první místo, zatímco v předchozích osmi stádiích je tomu vždy naopak. V průběhu života jsme konfrontováni se situacemi, které posouvají dystonií prvky do dominantnějších pozic a stáří samo o sobě je

takovou okolností. Nyní bude charakterizováno deváté stádium z perspektivy dystoniích potencialit (Erikson, 1999):

A) Základní nedůvěra proti důvěře (naděje): S přibývajícímí léty přibývá zkušeností, kdy je jedinec konfrontován s vlastní bezmocí, kdy ztrácí vlastní důstojnost, kdy je odkázán na pomoc druhých. Už se nemůže spolehnout na své schopnosti tak jako dříve. Obtížnými se pro něj mohou stát i běžné každodenní činnosti. Důležité je, aby si do poslední chvíle zachoval naději. Umění radovat se z maličkostí a vidět krásu v samozřejmosti nově přichozích dnů je projevem přítomnosti naděje.

B) Stud a pochyby proti autonomii (vůle): Lidem v devátém stádiu hrozí pokles sebedůvěry, stud ze ztráty sebekontroly a pochyby ve své schopnosti. Je čím dál tím těžší důvěřovat v autonomii svého těla a svých životních voleb. Podobně jako v dětství začínají přibývat situace, kdy o tom, co s jedincem bude, rozhodují převážně druzí.

C) Vina proti iniciativě (cíl): Rizikem iniciativy je pocit nepřiměřenosti a viny, což pro stáří platí mnohonásobně více. Po osmdesátce je iniciativa chápána spíše jen jako pozoruhodné nadšení. Samotné vědomí cíle je ochablé, jedinec je plně zaměstnán běžnými každodenními povinnostmi, ze kterých nesmí polevit.

D) Pocit méněcennosti proti zručnosti (kompetence): V dnešní době jsou lidé hodnoceni především podle svých schopností. Být schopný je jakýmsi imperativem moderní doby orientované na výkon. Podle tohoto imperativu jsou staří lidé nuceni přijmout a vyrovnat se se svou nedostatečností.

E) Zmatení identity proti identitě (věrnost): Zmatení identity v období stáří souvisí s nejasností toho, jakou roli má jedinec zastávat. A jak začlenit dřívější role do současné identity.

F) Izolace proti intimitě (láska): pro pocit intimity a lásky ve stáří je potřeba, aby jedinec v dospělosti realizoval hluboké intimní vztahy, kterým se plně odevzdal, nezávisle na tom zda se jednalo o partnerství, péči o potomky, umění, literaturu nebo vzdělanost. Později může člověk bojovat proti izolaci a pocitům opuštěnosti a těšit se vzpomínáním na tyto vztahy. S mírou izolace souvisí také schopnost jedince osvojit si nové způsoby navazování kontaktů. Ve stáří bývají některé dosavadní způsoby negativně ovlivněny novými problémy, zdravotními komplikacemi a ztrátou některých schopností. Na toho, kdo se s tím nevyrovná, čeká izolace.

G) Stagnace proti generativně (péče): V osmdesáti a devadesáti letech pocítuje jedinec úbytek energie a snižuje se jeho schopnost rychle se přizpůsobit novým podmínkám. Částečné stažení se z generativity je proto očekávané a do jisté míry i vítané. Důležité je, aby člověk v tomto období zcela nerezignoval na péči o druhé a tvořivost.

H) Zoufalství proti integritě (moudrost): Jedinec se v průběhu života učí být taktním a moudrým. Ti, kdo se stanou znechucenými a otrávenými zvolili nejsnazší cestu. Podle Eriksonové (1999, s. 107) spočívá moudrost ve „...*schopnosti vidět, dívat se a rozpomínat se, naslouchat, slyšet a pamatovat si.*“ Integrita tedy klade požadavek na dobré smyslové vnímání, které ale ve stáří bývá značně oslabeno. S postupujícím věkem bývá stále obtížnější odvrátit zoufalství. Při čemž se už nejedná o retrospektivní zoufalství pramenící z nevyužitých příležitostí, které je charakteristické pro osmé stádium, ale z každodenních obtíží, s nimiž je jedinec neustále konfrontován. Musí se také vyrovnat se všemi ztrátami, které v životě utrpěl a které jsou čím dál častější. Úmrtí rodičů, sourozenců, partnera, přátel a někdy i vlastních dětí připomínají všudypřítomnou smrt. Právě v tomto období je testována základní důvěra vytvořená v kojeneckém období. Dokud má člověk naději, má pro co žít.

V souvislosti s teorií vývoje identity E. H. Eriksona (1965) a s doplněním této teorie o deváté stádium od J. M. Eriksonové (1999), byla fáze lidského života popisovaná v této práci pojmenována „*Devátým věkem člověka*“. V závěrečné diskuzi budou naše zjištění s tímto konceptem konfrontována.

5 DISKUZE

5.1.1 Konfrontace výzkumných zjištění s konceptem devátého věku

Zjištění z narativní analýzy tří autobiografických vyprávění, provedené z interpretační perspektivy Životních témat, Hodnocení a přesvědčení a Sebeobrazů, budeme nyní konfrontovat s konceptem devátého věku, popsaném v předchozí části.

A) Základní nedůvěra proti důvěře (naděje):

Na vytvoření základní důvěry se podílí mnoho faktorů, především však kvalita péče o dítě a geny (Erikson, 1999). Je jisté, že každý žijící člověk má pocit základní důvěry, neboť bez ní by nemohl přežít. S ohledem na principy Eriksonovy teorie vývoje identity (1965) lze vyvodit i závěr, že každý člověk má do jisté míry rozvinutou ctnost naděje.

Paní A. zdůrazňuje ve svém vyprávění význam velké rodiny a dobré vztahy mezi příbuznými, se kterými se dodnes stýká. Sama sebe charakterizuje jako rodinného „*mazánka*“ (sebeobraz). Pan B. vzpomíná na dětství na venkově, na otce, který mu byl vzorem, pro svou angažovanost v rodinném i obecním blahu. Jako rodina celý život drželi při sobě a navzájem si pomáhali. Paní C. vyrůstala pouze s matkou, která byla pro její dobro ochotná obětovat i vlastní štěstí, konkrétně vztah s mužem. To se jí pak „vrátilo“, když paní C. na rok opustila svou rodinu, aby se o matku postarala.

Na existenci základní důvěry a naděje lze u zkoumaných osob usuzovat nejen z faktu, „že žijí“, ale i z výsledků analýzy a interpretace jejich vyprávění, kde témata rodiny, dobrých vztahů s jejími členy a zkušenosti se spolehlivě poskytovanou péčí, byla akcentována jako to „*oč v životě běží*“, tedy jako životní téma. Naději je věnována ta část vyprávění paní A. a paní C., která se explicitně týká jejich víry v Boha. Paní A. poskytuje naděje víru, že „*vše se nakonec v dobré obrátí*“, zatímco pro paní C. je Bůh tím, kdo ji bezpodmínečně miluje, kdo jí vyplní, oč ho požádá a kdo jí promine prohřešky, bude-li jich litovat. Dále je i tím, kdo určuje, jak dlouho tu, kdo bude. Bůh rozhoduje, kdy kdo a jak zemře. Bůh dává paní C. naději, která je subjektivně prožívána jako důvod, proč zůstat na živu, proč „*neskočit z balkónu*“.

Vlivu víry na různé aspekty lidského života se věnuje řada odborných studií. Jednou z nich je výzkum životní spokojenosti starších lidí ze Severní Karolíny provedený na výzkumném vzorku 863 lidí starších 75 let (Koenig, cit. dle Krivohlavý 2009b) Podle výsledků této studie dosáhli lidé, kteří se častěji modlili, četli Bibli a častěji se zúčastňovali bohoslužeb, vyšších hodnot a tedy lepších výsledků než nevěřící. Vztah mezi vírou a životní

spokojeností byl užší než mezi vírou a finančním zajištěním na stáří, dosaženým stupněm společenské hierarchie atd. Jiný výzkum, v jehož rámci bylo po dobu 2 let sledováno 5286 lidí, prokázal až o 36% vyšší úmrtnost lidí, kteří chodili do kostela maximálně jednou za měsíc oproti skupině lidí, kteří chodili do kostela nejméně jednou týdně (Strawbridge et al., cit. dle Křivohlavý, 2009b).

Naděje je základní podmínkou pro život. Kromě nejranějších zkušeností může být jejím zdrojem také víra v Boha. Není proto divu, že se objevila i v systému hodnot a přesvědčení zkoumaných osob. V příslušné části kapitoly Analýza a interpretace je víra popsána jako hodnota instrumentální, tedy jako prostředek k dosažení subjektivně významného cíle. Tímto cílem by mohla být právě naděje.

B) Stud a pochyby proti autonomii (vůle):

Podle Eriksonové (1999) dochází v důsledku nedůvěry v autonomii těl a životních rozhodnutí ke vzrůstu intenzity pocitů studu. Určitým projevem oslabením autonomie životních voleb v našem výzkumu, by mohly být pokusy o přesunutí odpovědnosti za podobu vyprávění na výzkumníka v průběhu rozhovoru. Tento jev lze ale vysvětlit i nedostatečně srozumitelně prezentovaným zadáním ze strany výzkumníka a s tím související potřebou zkoumaných osob doptávat se. Na mnohem přesvědčivější projevy autonomie odkazuje především analýza a interpretace z perspektivy sebeobrazu. Paní A. si velmi zakládá na své soběstačnosti, nelituje svých rozhodnutí ohledně rozvodu s prvním mužem a i přes to, jak se k ní choval, mu dokázala odpustit. Pan B. vyličil sám sebe jako pána situace stojícího nohama pevně na zemi, vždy si věděl rady a nebál se podniknout kroky proti případnému bezpráví. Paní C. dodnes lituje, že v mládí nechala za sebe rozhodnout kamarádku ve věci profesní orientace. Odpovědnost za některé životní události připisuje pánu Bohu. Naše zjištění, která však nelze zobecnit, protože jsou platná pouze pro daný výzkumný vzorek, prezentují míru autonomie jako celoživotní charakteristiku daných jedinců. Ten, kdo se vykazoval zvýšenou autonomií v průběhu mládí a dospělosti, tak je ve velké míře autonomní i ve stáří a naopak.

C) Vina proti iniciativě (cíl):

Eriksonová (1999) říká, že ve stáří narůstá riziko pocitů viny souvisejících s realizací projektu, který přímo nesouvisí s každodenními, především základní životní potřeby zajišťujícími potřebami. My jsme hovořili s třemi osobami staršími osmdesáti let. Všichni jsou aktivní a za svou iniciativu se nestydí. Otázkou je, zda bychom ke stejnému výsledku dospěli i v rozhovoru opakovaném po uplynutí určitého času. Paní A. je velmi čínorodá a

během týdne se stýká s rodinou a pěstuje kulturu. Pan B. „vegetuje“ v důchodu. Paní C. je zaměstnaná na plný úvazek. V práci je spokojená, myslí si, že ji tam mají ostatní rádi, a kdyby to bylo možné, tak by tam trávila ještě více času. Abychom však své stanovisko mohli tvrdit s jistotou, potřebovali bychom se znovu setkat s danými osobami a zaměřit svou pozornost na otázku iniciativy a pocitů viny.

D) Pocit méněcennosti proti zručnosti (kompetence):

Devátý věk je období, kdy je člověk konfrontován se svou nedostatečností (Erikson, 1999). Je pro něho stále těžší splňovat požadavky společnosti, která prezentuje aktivní a dravé mládí jako ideál dokonalosti a schopnosti.

Odpovědi zkoumaných osob na otázky typu: „V čem jste dobří?“ lze nahlédnout z perspektivy sebeobrazů tvořených představou o sobě samém. Paní A. se definuje skrze svou soběstačnost, která je pro ni natolik důležitá, že by raději zemřela, než byla jedním ze „zubožených důchodců“. Pan B. se mimo jiné definuje jako „syn svého šikovného otce“. Ve svém vyprávění figuroval často jako „ten, kdo svou zručností vynikal nad ostatním, čímž nejednou zmařil jejich úmysly uškodit mu“. V současné době ho zaměstnávají mladší příbuzní, kteří jsou zdrojem pocitu kompetence. Paní C. je velmi spokojená ve své současné práci, která jí dodává pocit kompetentnosti, mimo jiné i proto, „že ji tam ostatní mají rádi“. Významní jsou v tomto směru i příbuzní. Při společných setkáních je její funkcí, ve které nechce a nepotřebuje od nikoho pomoci, vaření. Jinou důležitou funkcí je poskytování „útočiště“ pro vnoučata.

Z předchozích ilustrací lze vyvodit, že zdroj pocitu kompetence je natolik významný, že tvoří součást sebeobrazu a tedy i identitu.

E) Zmatení identity proti identitě (věrnost):

Zmatení identity souvisí s neúspěšnou integrací dřívějších rolí do současné identity. Tento jev nejvíce souvisí s námi použitou kategorií narativní analýzy „Sebeobrazy“. Jedná se o představy autorů vyprávění o sobě samém. V naší práci bylo použito připodobnění k Čapkově myšlence o zástupu možností tvořící jednotu osobnosti, tedy identitu. To odpovídá představě mnoha rolí, které jedinec ve svém životě zastával a zastává. Všechny tyto role je potřeba začlenit do jedné identity. Čím větší je přitom rozdíl mezi rolemi zastávanými v minulosti a těmi současnými, tím se riziko zmatení rolí zvyšuje (Miller in Stuart-Hamilton, 1999). Ve vyprávěních zkoumaných osob bylo identifikováno vždy několik různých

sebeobrazů, které postupovaly napříč celým vyprávěním. Vzhledem k charakteru jejich výskytu je považujeme za integrované do životního příběhu a tedy i do identity.

F) Izolace proti intimitě (láska):

Pocit intimity a lásky ve stáří je čerpán ze zkušenosti s realizací hlubokých intimních vztahů v dospělosti. Toto téma bylo zastoupeno v analýze a interpretaci ze všech zvolených perspektiv. Životním tématem paní A. je její rodina, do které se narodila a její děti. Pan B. měl po celý život dobré vztahy se svými sourozenci a velmi intimní vztah se svou manželkou. Pro paní C. byl důležitý vztah s matkou a později i s manželem. Paní A. a paní C. považují za významnou životní hodnotu svůj vztah k Bohu. Přestože všichni tři jsou ovdovělí, jsou v kontaktu se svými dětmi, vnoučaty a ve dvou případech i pravnoučaty.

G) Stagnace proti generativně (péče):

V Eriksonově teorii je pro generativitu vyčleněn nejdelší časový úsek (Erikson, 1999). Jedná se o období, ve kterém je jedinec konfrontován pracovními, rodinnými, pečovatelskými a dalšími povinnostmi. Člověk je vyzván, aby ze sebe vydal to nejlepší. Generativita je spojena s představou aktivních jedinců. Proto ve stáří už nemusí být vyžadována, nicméně stažení se z ní může být pocíťováno bolestně. Člověk potřebuje být potřebován.

V průběhu narativní analýzy byla generativita tematizována ve dvou hlavních souvislostech. Za prvé jako péče o členy rodiny. Ať už o vlastní potomky (paní A. a paní C.), o rodiče (paní A. a paní C.) o partnery (paní A., pan B. a paní C.) nebo o sourozence (paní A. a pan B.). Za druhé jako péče o obecní či všeobecné blaho (pan B. a paní C.). Lze říci, že všichni tři jsou stále zapojeni do generativity prostřednictvím kontaktů s rodinnými příslušníky. Paní C. navíc i v rámci výkonu své práce. Generativita úzce souvisí se všemi zvolenými interpretačními perspektivami. Týká se toho, „*o co v životě jde*“, hodnot i konstrukce sebeobrazu.

H) Zoufalství proti integritě (moudrost):

Člověk je konfrontován s mnoha problémy a ztrátami (Erikson, 1999). Devátý věk člověka testuje základní důvěru, vytvořenou v kojeneckém období. Ctnostmi stáří jsou moudrost a integrita.

Moudrost patří mezi schopnosti, které nám pomáhají přežít (Křivohlavý, 2009a). Proto byla předmětem zájmu mnoha studií. Autoři jedné rozsáhlé studie o moudrosti shrnuli její hlavní aspekty několika body (Baltes, Staudinger, cit. dle Křivohlavý, 2009a, s. 34, 35):

- vztahuje se k obtížným životním situacím
- integruje individuální znalosti, charakter a ctnosti
- posiluje osobní a sociální vývoj
- souvisí s vyrovnanou osobností jedince, se sebeovládáním a skromností
- týká se hranic našich možností poznávání a znalostí
- lze ji snadno identifikovat u druhých lidí

Eriksonová (1999) hovoří o tzv. gerotranscendenci. Dosáhnout jí může každý, kdo se ve stáří dokáže vyrovnat s dystonními prvky. Gerotranscendence je cílem procesu směřování k zrání a moudrosti. Je prožívána jako stav klidu mysli, který se projevuje stažením se z každodenního spěchu, stresu a usilování o něco.

Pohled na výsledky analýzy skrze koncept „Devátého věku člověka“ nám poskytl možnost ověřit si platnost našich zjištění s fundovanou teorií a zároveň nabídl rámec, do něhož bylo možné tyto zjištění zasadit. Pohled na koncept „Devátého věku člověka“ skrze výsledky analýzy umožnil porovnat popisované charakteristiky s tím, co o tomto životním období vyprávějí ti nejpovolanejší, tedy lidé, kteří v tomto „věku“ žijí.

5.1.2 Možnosti rozšíření výzkumu

Autobiografická vyprávění jsou cenným zdrojem informací o zkoumaných osobách. V našem případě vyprávěli lidé o svém životě a umožnili nám tak nahlédnout na své porozumění světu a sebe v něm. Zajímavé by mohlo být i porovnání jejich pohledu s pohledy dalších osob. Ať už zainteresovaných, tedy lidí, kteří v příbězích přímo figurovali, či nezainteresovaných, tedy například podstoupením sesbíraných dat k analýze dalším výzkumníkům.

Tak jako každý z nás je jedinečný a neopakovatelný, tak i příběhy, vyprávěné o našich životech, jsou unikátními výtvoři, které nelze nahradit příběhy druhých lidí. Naše výzkumná zjištění jsou platná pouze pro daný výzkumný vzorek a nelze je aplikovat na další lidi, byť by splňovali stejné vstupní podmínky, tedy zvolená kritéria výběru. Pro porozumění subjektivnímu prožívání dalších osob by bylo třeba zopakovat výzkumný postup a jednotlivá zjištění vzájemně konfrontovat. Z tohoto úhlu pohledu by přínosem byl každý další provedený rozhovor a jeho následná narativní analýza a interpretace.

6 ZÁVĚR

Cílem práce bylo porozumět životní zkušenosti lidí starších osmdesáti let. Pro realizaci tohoto cíle byl zvolen narativní přístup, který se zaměřuje na subjektivní porozumění zkušenosti lidí prostřednictvím vyprávění, analýzy a interpretace příběhů. Empirický materiál byl sesbírán metodou narativního rozhovoru, facilitovanou technikou kresby čáry života (Tyl, 1985). K následné narativní analýze vyprávění byly postupně použity tři různé interpretační perspektivy: Životní témata, Hodnoty a přesvědčení a Sebeobrazy.

Výsledky analýzy ukazují, že způsoby strukturace příběhů o životě a tedy i porozumění vlastní zkušenosti, jsou značně rozmanité. Toto zjištění koresponduje s existující nejednotností v pojetí stáří a stárnutí zmiňovaném v teoretické části práce.

Pro zodpovězení výzkumných otázek byly výsledky analýzy konfrontovány s konceptem „Devátého věku člověka“ jehož autory jsou J. M. Eriksonová a E. H. Erikson. Koncept je zdrojem cenných informací vycházejících ze subjektivní zkušenosti manželů Eriksonových s devátou a desátou dekadou lidského života zasazených do kontextu teorie pojednávající o osmi psychosociálních vývojových stádiích. V jeho světle bylo možné pohlédnout na analytická zjištění z úhlu fundované teorie a zároveň porovnat popisované charakteristiky s tím, co o tomto životním období vyprávějí ti nejpovolanejší, tedy lidé, kteří v tomto „věku“ žijí.

7 LITERATURA

BAČOVÁ, V. (2008). *Identita v sociální psychologii*. In SLAMĚNÍK, I.; VÝROST, J. (eds.). *Sociální psychologie*. 2., přeprac. a rozš. vyd. Praha: Grada, 2008. s 109 - 126. ISBN 978-80-247-1428-8

BALTES, Paul, B. *Stáří a stárnutí jako oslava rovnováhy: mezi pokrokem a důstojností*. In GRUSS, Peter (ed.). *Perspektivy stárnutí z pohledu psychologie celoživotního vývoje*. Překl. Lucie Simonová. Praha: Portál, 2007. s. 11 - 25. ISBN 978-80-7367-605-6

BRUNER, Jerome, S. *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press, 1990. ISBN 0-674-00361-6

BRUNER, Jerome, S. *Culture of Education*. Cambridge: Harvard University Press, 1996. ISBN 0-674-17953-6

ČAPEK, Karel. *Hordubal. Povětroň. Obyčejný život*. 4. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1971. 380 s. ISBN 22-118-71

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. *Senioři v datech: Tabulky a grafy*. [online] 2009. [cit. 20.3.2012]. Dostupné z WWW:

[http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/t/110033A864/\\$File/01_kap.pdf](http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/t/110033A864/$File/01_kap.pdf)

ČERMÁK, Ivo. *Hermeneuticko-narativní přístup k validitě interpretace nálezů v kvalitativně pojatém psychologickém výzkumu*. In HELLER, D., SEDLÁKOVÁ, M., VODIČKOVÁ, L. *Kvantitativní a kvalitativní výzkum v psychologii*. Praha: PSÚ AV ČR, 1999. s. 42 – 51. ISBN 80-86174-03-4

ČERMÁK, Ivo. *Myslet narativně: Kvalitativní výzkum „on the road“*. In ČERMÁK, I., MIOVSKÝ, M. (Eds.). *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí: Sborník z konference*. Brno: SCAN, 2002. s. 11-25. ISBN 80-86620-03-4

ČERMÁK, Ivo. *Narativně orientovaná analýza*. In BLATNÝ, Marek. *Metodologie psychologického výzkumu: Konsilience v rozmanitosti*. Praha: Nakladatelství Academia, 2006. 138 stran. ISBN 80-200-1450-0

DRAPELA, V. J. *Přehled teorií osobnosti*. Překl. K. Balcar. 1. vyd. Praha: Portál, 1997. 175 s. ISBN 80-7178-134-7

ERIKSON, Erik. *Childhood and Society*. 1st publ. (in Penguin books). Harmondsworth, Middlesex : Penguin, 1965. 431 s. ISBN - neuvedeno

ERIKSON, Erik. *Životní cyklus rozšířený a dokončený: Doplněné vydání o devátém stupni vývoje od Joan M. Eriksonové*. Překl. J. Šimek. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. 128 s. ISBN 80-7106-291-X

FLICK, U. *An introduction to Qualitative Research*. 4th ed. London: Sage Publications, 2009. ISBN 978-1-84787-324-8

FRANKL, Viktor, Emanuel. *Člověk hledá smysl: Úvod do logoterapie*. Překl. Z. Trlík. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1994. 87 s. ISBN 80-901601-4-X

HARTL, Pavel; HARTLOVÁ, Helena. *Velký psychologický slovník*. 4.vyd. Praha: Portál, 2010. 800 s. ISBN 978-80-7367-686-5

HENDL, Jan. *Úvod do kvalitativního výzkumu*. Praha: Karolinum, 1999. 278 s. ISBN 80-246-0030-7

HROCH, Jaroslav. *Filosofická hermeneutika v dějinách a současnosti*. Brno, Masarykova Univerzita a Georgetown, 1997. 204 s. ISBN 80-210-1709-0

CHRZ, Vladimír. *Výzkum jako narativní rekonstrukce*. In MIOVSKÝ, M.; ČERMÁK, I.; ŘEHAN, V. *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku III.: Sborník z konference*. Olomouc, UPOL, 2004. s. 21 – 32. ISBN 80-244-0909-7

CHRZ, Vladimír. *Možnosti narativního přístupu v psychologickém výzkumu*. Praha: Psychologický ústav AV ČR, 2007. 152 s. ISBN 80-86174-11-5

CHRZ, Vladimír. *Co děláme, když interpretujeme*. In ŠUCHA, M.; CHARVÁT, M.; ŘEHAN, V. (Eds.). *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku: VIII*. Olomouc: UPOL, 2009. s. 13-26. ISBN 978-80-244-2374-6

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Psychologie moudrosti a dobrého života*. Praha: Grada, 2009a. 144 s. ISBN 978-80-247-2362-4

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Psychologie zdraví*. 3. vyd. Praha: Portál, 2009b. 280 s. ISBN 978-80-7367-568-4

KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *O smrti a umírání*. Překl. J. Královec. Turnov: Arica, 1993. 251 s. ISBN 80-900134-6-5

LÁSZLÓ, János. *The Science of Stories: An introduction to Narrative Psychology*. NY: Psychology Press, 2008. 228 p. ISBN 978-0-415-45795-8

MATĚJČEK, Zdeněk. *Rodiče a děti*. Praha: Avicenum, 1986. 336 s. ISBN 08-056-89

MC ADAMS, Dan. *Power, Intimacy and Life Story. Personological Inquiries into Identity*. NY: The Guilford Press, 1988. 336 p. ISBN 978-0-89862-506-6

MIOVSKÝ, Michal. *Rané historicko-filosofické zdroje kvalitativního přístupu v psychologii*. In MIOVSKÝ, M.; ČERMÁK, I.; CHRZ, V. *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku IV.: vybrané aspekty teorie a praxe*. Olomouc: FF UPOL, 2005. ISBN 80-244-1159-8

MIOVSKÝ, Michal. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada, 2006. 332 s. ISBN 80-247-1362-4

ONDRUŠOVÁ, Jiřina. *Stáří a smysl života*. Praha: Karolinum, 2011. 170 s. ISBN 978-80-246-1997-2

PATOČKA, Jan. *Přirozený svět jako filosofický problém*. Praha: Československý spisovatel, 1992. 251 s. ISBN 80-202-0365-6

PLHÁKOVÁ, Alena. *Dějiny psychologie*. Praha: Grada, 2006. 328 s. ISBN 80-247-0871-X

ŘÍČAN, Pavel. *Cesta životem: Přepřacované vydání*. 2. vyd. Praha: Portál, 2004. 392 s. ISBN 80-7178-829-5

SMÉKAL, Vladimír. *Pozvání do psychologie osobnosti: Člověk v zrcadle vědomí a jednání*. Brno: Barrister&Principal, 2002. 517 s. ISBN 80-85947-80-3

STUART-HAMILTON, Ian. *Psychologie stárnutí*. Překl. J. Krejčí. Praha: Portál, 1999. 320 s. ISBN 80-7178-274-2

ŠVAŘÍČEK, Roman; ŠEĐOVÁ, Klára a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, 2007. 377 s. ISBN 978-80-7367-313-0

TAVEL, Peter. *Smysl života podle Viktora Emanuela Frankla: Potřeba smyslu života. přínos Viktora E. Frankla k otázce smyslu života*. Praha: Triton, 2007. 303 s. ISBN 80-7254-915-4

TAVEL, Peter. *Psychologické problémy v starobe I*. 1.vyd. Pusté Úlany: Schola Philosophica, 2009. 278 stran. ISBN 978-80-969823-7-0

TYL, Jiří. *Časové horizonty. Příspěvek k problematice pojmu životního času a metodám jeho zkoumání*. Doktorská disertační práce. Praha: FF UK, 1985.